

С(ТГБ)
У-47

ISSN - 0130 - 531X

УАУИ ХТЕМ



43 · 1980.



Чечен
чогаал
сеткүүлү
43•1980

УЛУГ
ХЕИ



Тыва АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилели

НОМЕРДЕ:

К. Кудажы. Идепкейлиг туруш.

ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР,
САКТЫЫШКЫННАР

С. Сүрүң-оол, Л. Чадамба,
К. Чамыян, М. Эргеп.

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

Ю. Кюнзегеш, А. Даржай,
В. Серен-оол, Е. Танова,
С. Молдурга.

СЫЛДЫСЧЫГАШ

ОЧУЛГАЛАР

А. Твардовский.

КРИТИКА БОЛГАШ
БИБЛИОГРАФИЯ

Ч. Серен-оол. Кокпадан орукче.

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

КЫЗЫЛ

○

ТЫВАНЫҢ
НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ

**С(Тув)
У 47**

Редакция коллегиязы:

**А. К. КАЛЗАН, Д. С. КУУЛАР, С. В. КОЗЛОВА,
Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ (харысалгалыг редактор),
В. И. ЛОКОНОВ, М. А. ХАДАХАНЭ, Л. Б. ЧАДАМБА
(редактор).**

**0—7—4—3
0—7—3—3**

121—170+03+M133

© Тыванын ном үндүрер чери, Кызыл, 1980.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ,

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы

ИДЕПКЕЙЛИГ ТУРУШ

Эрткен 1979 чылдың төнчүзүндө Москвага ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелдериниң баштаар черлериниң каттышкан пленуму болуп эрткен. Бодунуң хүрээлеңинде сес муң ажыг профессионал чогаалчыларны каттыштырып турар чурттун чогаалчыларының хөй националдыг Эвилели бодунун чогаадыкчы ажыл-херээн бүгү совет улустун бистинч чуртувуска коммунистиг ниитилелди тургузарының өндүр-чаагай сорулгаларын боттандыраары дээш чорудуп турар маадырлыг күш-ажылының чарылбас кезин дээрзин орта онзалап демдеглээн. Кайгамчык улуг политиктиг ужур-дузалыг документилер болур СЭКП-ниң XXV съездизиниң, СЭКП ТК-ның июль болгаш ноябрь (1979 ч.) Пленумнарының төөгүлүг шиитпирлери, СЭКП ТК-ның «Идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылды уламыңай экижидер дугайында», «В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 110 чыл оюнуң дугайында» доктаалдары, идеология ажылдакчыларының бүгү-эвилел чөвүлел хуралының (1979 ч.) материалдары, амгы үениң теоретиктиг бодалын болгаш коммунистиг тургузуушкуннуң дуржулгазын туюлунга чедир түннөп көргүскен Л. И. Брежневтин «Бичии чер», «Катап тургузуушкун», «Кур чер» деп номнары совет чогаалчыларның бүгү күжүн боттарының чогаадыкчы ажыл-херээн экижидеринче мөөңнөп, оларның ажыл-чорудулгазының угланышыкынын тодарадып, идеологтуг ажылдың дайынчы, идепкейлиг туружун сайзырадырынче кыйгырып турар.

Пленумга «Чогаалчының идепкейлиг туружу болгаш амгы үеде чогаал хөгжүлдези» деп айтырыгны

чугаалашкан. Аңаа эге сөстү ССРЭ-нин Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин бирги секретары Г. Марков чугаалаан. «Партияның херээ — бүгү совет литературанын херээ», «Литература — үениң төөгүзүнүң бижээчизи», «Литература болгаш амгы үе-чадада идеологтуг демисел» деп илеткелдерни С. Сартаков, А. Ананьев, А. Чаковский олар кылган. Санал-онал солчуушкунунга С. Михалков, М. Танк, Г. Боровик, С. Баруздин, Н. Дамдинов, Р. Казакова болгаш өске-даа сураглыг чогаалчылар киришкен.

«Бышкан социалистиг ниитилелдин угаан-бодал амыдыралыңга Россияның чогаалчыларының салышыкынын Коммунистиг партия бедии-биле үнелеп турар. Силернин романнарыңар болгаш тоожуларыңар, шүлүктеринер болгаш шиилеринер, очерктеринер болгаш чүүлдеринер Тюменьнин нефтичилеринге, Байкал-Амур магистралының тудугжуларыңга, Кара хөрзүннүг эвес чернин ажил-ишчилеринге, бүгү совет кижилерге боттарының күш-ажылчы маадырлыг чоруунун төөгүлүг утказын болгаш өндүр-чаагайын долузу-биле билип алырыңга, чурттуң хөгжүлдезинин келир үезин тодаргай көөрүңге дузалап турар».

СЭКП ТҚ-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-нин Дээди Совединин Президиумунун Даргазы эш Л. И. Брежневтин бир чыл бурунгаар Россияның Чогаалчылар эвилелинге чедирген байырында бо чылыг сөстөр ам-даа чүректерде сокпушаан.

Шынап-ла, бөгүн хөй националдыг Россия Федерациязының чогаалчылары бистин бүгү чонувусту лаара туткан кайгамчык улуг тургузукчу күш-ажылда идепкейлин-биле киржиң турар.

Чечен чогаал болгаш уран чүүл адырыңга СЭКП-нин политиказы бистин чогаадыкчы интеллигенция-выска быжыг бүзүрелге үндезилеттинген болгаш ленинчи идеалдар дээш сыныш чок демиселчилернин салгалдарын кижизидеринге чогаалчыларның ажил-ижинин улуг рольдуун бадыткап турар. Чурттуң хөй-ниити амыдыралыңга идепкейлиг киржинче чогаалчыларны партия кыйгырып, оларның уран талантызын хөгжүдеринге эргежок чугула таарымчалыг байдалдарны тургузуп келген. Чогаалчы кижиге

кызыгаар чок кичээнгейлиг хамаарылга, ооң ажыл-херээниң чогаадыкчы хевирин ханызы-биле билири; чогаалдарның ужур-утказын чайгылыш чок үнелеп көөр чорук — бо дээрге мерген угаанныг шиитпир болгаш чечен чогаалга партийжи удуртулганың үндэзини болур.

Амгы үеде бүгү Россияда 75 чечен чогаал организациялары ажылдап турар — ол дээрге улуг күштүр. Оларның хүрээленинде чүгле дөрт муң ажыг чогаалчылар бактаап турар эвес, олар Россия Федерациязынын хөй-ниити болгаш культурлуг амыдыралынга чылдан чылче улам улуг рольду ойнап турар. Чангыс домак-биле илередирге, чогаалчыларның ажыл-херээ партияның политиказындан чарылбас.

Ынчангаш шак-ла мооң ужурундан эш Л. И. Брежневтиң «Бичии чер», «Катап тургузуушкун», «Кур чер» деп номнары совет күрүнениң амыдыралында чугула үе чадаларны партийжи, философчу болгаш чогаадыкчы ёзу-биле хандыр бодап көөрүнге бистин шуптувуска үлегер-чижек болуп турар. Бистин үениң шылгараңгай политиктиг болгаш күрүне ажылдакчызының чечен чогаал публицистиказы болза марксисчи-ленинчи эстетиканың шынап-ла дайынчы, четпестерге эптеш чок, келир үеже шаап халдакчы чогаалы болган. Л. И. Брежневтиң трилогиязы — ол дээрге Ада-чурттуң Улуг дайынынын маадырлыг киржикчилеринге өлүм чок йөрээл, социалистиг ниитилелдин улус ажыл-агыйының чугула сорулгаларының ханы анализи-дир. Ол чогаалдарның кол маадыры—совет кижиге. Ниитилел хөгжүлдеси аңгы-аңгы кижилерниң ажыл-ижин дамчыштыр эртип турар. Сайзырангай социализмниң үезинде күш-ажылчы кижиниң идепкейин калбартыры, ону коммунистиг ниитилел тургузуушкунунга бүгү талалыг кинриштирери — төөгү хөгжүлдезиниң дүрүмү болур. Бо бүгү байдалдар «Бичии чер», «Катап тургузуушкун», «Кур чер» деп номнарда шынап-ла кайгамчык уран болгаш ханы уткалыг чуруттунган.

Кижизидикчи утка-шынар — совет чечен чогаалдың кол шугуму. Күш-ажыл — кижиниң көрүнчүү. Чугаалаарга-ла белең, бо дээрге нарын айтырыглар-

дыр. Ак сеткилдиг, үлегерлиг күш-ажылдың кижизин өскелерге кижизидикчи кылдыр чуруп көргүзери ындыг-ла амыр эвес. Кижиди бүрүзү чедер-четпестиг, хууда өг-бүлелиг, ажы-төлдүг, аңгы-аңгы кижилер-биле, ниитилел-биле тускай хамаарылгаларлыг болур. Кижилерниң болгаш ниитилелдиң амыдыралынын мындыг нарын байдалдарын сайгарып бижирде, чогаалчылар идепкейлиг турушту ээлээр уjur-луг. Идепкейлиг туруш деп билигни борта черле онзалап демдеглезе чугула. Ындыг туруштан бижиттинген чогаалдар хэй-хэй номчукчуларның сонуургалын чаалап ап, национал кызыгаарга кажаалатпайн, интернационалисчи калбак орукту тыва бээр. Тываның хоочун чогаалчылары С. Токаның, С. Пюрбюнүн, О. Саган-оолдун, С. Сарыг-оолдун номнарын билир бис. Оларны чүгле Тывада эвес, харын бүгү Совет Эвилелинде, оон туржук даштыкыда безин номчукчулар билир. Ол ышкаш элээн каш чыл бурунгаар С. Сүрүн-оолдун «Ынакшыл-дыр», «Озалааш хем», М. Кенин-Лопсанның «Улуг хемниң шапкыны», «Херээженниң чоргааралы» деп тоожулары, романнары, Ю. Кюнзегештин «Анаа төөгү», «Куда» деп шүлүглелдери мырыңай-ла удаа-дараа бижиттинип тургулаан. Оларга улаштыр М. Көжелдейниң «Эремаа», «Часкы хаттар», Н. Ооржактын «Ханы ынакшыл», Д. Сарыккайның «Бустунмаан үүже» деп тоожулары көстүп келгилээн. Үстүнде адаттынган чогаалдар номчукчуларның чүгле хостуг үе эрттиреринге эвес, оларның кижизидилгезинге кандыг-бир дузаны чедиргени чугаа чок.

Чогаалчы кижиниң ажил-херээ чүгле чогаал бижири-биле кызыгаарланмас. Ол хамыктын мурнунда бодунуң чуртунуң хамаатызы, оон соонда чогаалчы болуп турар. Ол өске кижилерге кижизидикчи, харын-даа партийжи салдарны чедирер дээш бодун шүгүмчүлекчи ёзу-биле шүгдүнүп көөр, ниитилелге идепкейлиг турушту ээлээр, марксизм-ленинизмниң үндезиннери-биле, ниитилел хөгжүлдезиниң хоойуларынын билиглери-биле болгаш практиказы-биле бодун чепсеглээр уjur-луг. Ынчангаш Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилели чогаадыкчы конференция-

лар, семинарлар, хуралдар эрттиреринче кичээнгейин салып турар. Эрткен чылын бистиң чогаалчылары-выс С. Сарыг-оол, С. Сүрүң-оол, Ю. Кюнзегеш, критиктер М. Хадаханэ, Д. Куулар Шушенскоеге болуп эрткен «Ленин-биле ленинчи оруктап» деп конференциянын ажылынга киришкеннер. Бо одуругларнын автору Горно-Алтайскиге «Сибирьнин, Ыраккы Чөөн чүктүн болгаш Кыдыкы Соңгу чүктүн улустарынын чогаалдарынын хөгжүлдези» деп конференцияга киржип чүве чугаалаан. Бүгү-эвилелдин театр нийтилинин шугуму-биле Кызылга драматургтарнын семинарын эрттирген, оон ажылын Москвадан келген чогаалчылар болгаш критиктер удурткан. Хакасияга болган Сибирьнин болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн автономнуг республикаларынын болгаш областарынын драматургтарынын семинарынга В. Серен-оол, Ч. Куулар чорааннар. Иркутскиге болгаш Москвага эрткилээн ындыг семинарларга Е. Танова киришкен.

Өөредилге болгаш практиктиг ужур-дузалыг элээн хемчеглер бо чылын база ап чоруттунар. Бор-та эн-не баштай тыва чогаалчыларнын бистиң ном үндүрер черивиске орус дылче очулдуруп парлаан номнарын РСФСР-нин Чогаалчылар эвилелинге бо чылдын мартта чугаалажып, үнелиг сүмелерни бергенин демдеглээр херек. Орта Тываның номчукчуларынга эки билдингир «Херээженниң чоргааралы», «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романнар, «Багырнын хылыжы», «Көк-көк даглар», «Иениң шөлү», «Шивит-даш», «Бедиктер» деп шүлүк номнары болгаш өскелер-даа кирген. Оон ыңай ССРЭ-нин Чогаалчылар эвилели аныяк шүлүкчүлерниң бүгү-эвилел семинарын августа Тывага эрттирер деп планнаан. Ол дээрге бистиң республиканың культурлуг амыдыралынга улуг болуушкун болур. Моон-биле капсырлаштыр республиканың аныяк чогаалчыларын чыып, оон ажылынга кириштирип, совет поэзиянын болгаш тыва литератураның хуннерин районнарга эрттирери көрдүнүп турар. База бир демдеглеп каггы дег чүүл болза, бо чылдан эгелээш «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагынын чылда дөрт катап үнүп эгелээни болур. Бо дээрге чогаалчыларга чүгле өө-

рүнчүг медээ эвес, олардан улам күженишकिनиг ажилдаарын негеп турар. Ам альманах уламчылап парлаар улуг хемчээлдиг чогаалдардан безин чалданмас апарган.

Сөөлгү чылдарда «Тываның аныяктары», «Тувинская правда» солуннарның редакцияларының чанында «Дамырак», «Истоки» деп чечен чогаал каттыжышкыннары доктаамал ажилдап, оларның кежигүннериниң чогаалдарының чыындыларын-даа үндүргүлээн. Оларга улаштыр Сүт-Хөлде «Хемчик», Мөңгүн-Тайгада «Меңги чечээ», «Улуг-Хем» солунунун редакциязының чанында «Улуг-Хемниң чалгылары», Тываның хөгжүм-шии театрының чанында «Чалым-Хая» деп чечен чогаал каттыжышкыннары гургустунгулаан. Болардан аңгыда республиканың хөй-хөй школаларында чечен чогаал бөлгүмнери ажилдап турар. Оларның ажылынга үнелеп четпес дузаны дыл болгаш литература башкылары чедирип турар. Чечен чогаал каттыжышкыннарының ажылын чугулалап көргөш, ССРЭ-ниң Культура министрствозу, ВЛКСМ Төп Комитеди болгаш ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери тускай доктаалды хүлээп алган, база ол ышкаш ук каттыжышкыннарның дугайында дүрүмнү бадылаан. Оларның ажылын удуртурунга ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннерин хаара тударын ында айыткан. Чечен чогаал каттыжышкыннары болгаш бөлгүмнери боттарының эң талантылыг, ортумак билиглиг, бир чылдан ара эвес ажил стажтыг кежигүннерин Москвада А. М. Горький аттыг литература институтунче өөредип чорудуп болурунун эки аргалары туруп турар. Бо дугайында боттарының саналдарын Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелинче дарый кириер болза чогуур.

Практикадан алгаш көөрге, чогаалчылар организацияларының, чечен чогаал журналдарының болгаш альманахтарының бүдүрүлгелерге, тудугларга, көдээ ажил-агый черлеринге шеф ажылы көскү түннелдени берип турар. Мындыг ажыктыг хемчеглерниң үезинде чогаалчылар күш-ажылчы коллективтер-биле чоокшулажып, боттарының чогаалдарының маадыр-

лары-биле дорт харылзажып, бистиң үевиске төлөптүг чогаалдарны тургузарыңга эки байдалдарны боттарыңга тургузуп ап турарлар. Мооң-биле кады совет чогаалчылар бүгү совет улус-биле бир дөмей коммунизм тургузуушкунунун изиг точкаларыңга турар бедик хүлээлгелиг. Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилели бо чылдан эгелээш Бүгү-эвилелдиң комсомолчу шалыпчы тудуу — Чаа Шагаан-Арыгның тудуун шефке алып деп планнаан. Тыва чогаалчылар Чаа Шагаан-Арыгның тудугжулары-биле үргүлчү ужуражыр, ооң мурнакчыларының дугайында очерктерни, корреспонденцияларны бижиир, боттарының ат салган номнарын белекке бээр дээн чижектиг ажилдарны чорудар. «Улуг-Хем» альманах Чаа Шагаан-Арыгга боду тускай пост тургускаш, ооң материалдарын чырыдары-биле альманах иштинге «Чаа Шагаан-Арыг» деп альманахты парлаар деп турар.

Кылдынып турар ажилдар-биле чергелештир тыва чогаалчылар номчукчуларның хүн бүрү бедип турар негелделерин ам-даа чедир хандырып шыдавайн турарын чугаалаар херек. Сөөлгү чылдарда тыва чогаалчыларның улуг хемчээлдиг номнары удаа-дараа көстүп, номчукчуларның сонургалын чаалап ап турган. Ам ол байдал арай үзүктелип, номчукчуларның хомудалдары чер болганда дынналып турар апарган. «Аныяк өскен-даа ажырбас чүве-дир, тывалап-даа, орустап-даа номчуптар, бо улуг назылыг кижилерге-ле берге чүве-дир, бар номнарны номчуп кааптывыс» дээн чугааларны бистиң чогаалчылары-выс дыннаан. Улуг хемчээлдиг, ылангыя проза чогаалдарын дүрген бижири берге болбайн аан, ынчалза-даа номчукчуларның аактыг сөстөрүн бистиң чогаалчылары-выс өөренип көөр ужурлуг.

Кандыг-даа чечен чогаалдың сайзыралын хемчээп көөр деңнелге болза амгы үе болур. Ол чүл дээрге чечен чогаалдың мурнуку одуруунга амгы үени чүрүп көргүскен чогаалдар турар ужурлуг. Бистиң маадырлыг амгы үевистиң кижилериниң дугайында чогаалдарны бижири негеттиниң турар. Элээн каш чылдар мурнунда С. Токаның Хомушку Чүргүй-оол, Үрүле Кандан, Сергей Түмен-Хөө, Көржең-оол Санаа

болгаш өске-даа көскү кижилер дугайында докумен-
талдыг тоожулары хөйге билдингир турган. Ам бо
хүннерниң маадырларының дугайында тоожулар кө-
зүлбестээн. Бижиир болза төлептиг кижилер бисте
көвей: Монгуш Чола, Ооржак Дажы-Намчал, Са-
рыглар Дамдың-оол, Юрий Зюзин, Даржаа Эрестол,
Дойбан Даваа... Бистин хүннеривистин ажил-ишчи-
лериниң дугайын бижиирге, чүгле номчукчуларның
сонуургалдарын хандырганы ол эвес, харын боттары-
ның маадырларының база номчукчуларының ажил-
херээнче чоокшулап, оларның хүн бүрү өзүп турар
хөй-ниити болгаш эстетиктиг негелделерин билип
алырынга дуза болур.

Оон ынай чогаадыкчы дилээшкиннерже тыва чо-
гаалчыларның кошкак кичээнгей салып турарын ма-
наа чугаалаар херек. Чогуур үезинде чаңгыс аай «ка-
рактар», «салгыннар», «чүректер» дугайын шүгүмчү-
леп турган бис. Бо бүгү четпестер чогаадыкчы
дилээшкиннер кылбас чоруктан болуп турган. Ам-даа
ындыг аян-хөөннер туюлунга чедир сойгалаттын-
маан. Кандыг-бир чогаалчы чаа ажыдышкын кы-
лыптарга, ооң соондан калбартыптар таварылгалар
ам-даа бар. Өске чогаалчылардан сюжет болгаш
салдар аяны алып чорук делегей практикасында-даа
бар болгаш туруп-даа келген, ынчалза-даа чогаалчы
бүрүзү боду өскелерге дөмейлешпес дылдыг, шынар-
лыг, оруктуг болур, чүгле ынчан ылгалып үне бээр.
Бир кижиниң ажыдып каан оруу-биле кылаштаарга,
ийи дугаар ис эскертинмес, харын-даа көзүлбес бо-
лур.

Чогаал ажылынга планныг болуру, база ол ыш-
каш хүлээлгелер алыры берге болгаш харын-даа
болдунмас дээрзи бүгүдеге билдингир. Чамдыкта
каш хонуктар туржук каш айлар дургузунда безин
чаңгыс-даа одуруг бижиттинмес таварылгалар тургу-
лаар. Бирде ийи-үш айда бижиир дээн чогаалын
чаңгыс дүн-хүн дургузунда доозуптуп болур. Бо бүгү
чогаалчы кижиниң белеткелинден, чогаадыкчы хей-
аъдындан, сагыш-сеткилинден дээн чергелиг хөй-хөй
барымдаалардан хамааржыр. Ындыг турбуже чо-
гаалчы кижикелир уеже сорулгалыг, планныг ажил-

дап турар. Ооң күүсеттинмейн баары өске айтырыгдыр.

Борта чогаалчыларның хууда планнарының дугайын чугаалапса, харын-даа оларның номчукчулар мурнунга харысалгазы бедеир деп бодап турар бис. Бистиң хоочун чогаалчывыс Степан Сарыг-оол алданмаадырлар дугайында төөгү романының чамдык эгелерин парлатканын номчукчулар билир. Ону дүрген доозарын улус мырыңай-ла негеп турар. Салим Сүрүң-оолдуң «Өске кадай» деп тоожузу удавас ном кылдыр үнер. Ам ол Социалистиг Күш-ажылдын Маадыры Ооржак Дажы-Намчал дугайында документалдыг тоожу бижиир деп турар. Монгуш Кенин-Лопсан бичи чаштарга «Хөөкүй элик» деп тоолдар бижиир деп аазаан. Леонид Чадамба база уругларга бижээн «Эжишкилер» деп тоожузу ном үндүрер черге дужаар болгаш «Эней» деп тоожуну доозар деп шуут планнап алган ажылдап турар. Бо одуругларның автору «Дээрде кыс» деп ши бижип турар болгаш «Ыржым булуң», «Ырак булут» деп чогаалдарның үшкү ному болур «Ырлыг булак» деп тоожуну бо чылын доозар. Бистиң шүлүкчүлеривистен Юрий Кюнзегеш Төрээн чурт, күш-ажыл, тайбын дугайында бөлүк шүлүктерни бижиир, Еврипиттиң, Есенинниң, Щипачевтуң чогаалдарын очулдуар, Олег Сувакпит «Чүрээм» деп шүлүктээн тоожуну доозар, «Ханныг хол» деп шиини көрүкчүлерге бараалгадыр, Светлана Козлова шүлүктериниң чындызын тыва дылга үндүрер, «Адазы аттыг» деп шүлүктээн тоожулалды уламчылаар, Анатолий Емельянов «Коммунистер» деп шүлүк номун белеткээр, Александр Даржай «Өгбелерниң кыйгызы» деп шүлүктээн трилогияны, «Каргыш тоожузу» деп чогаалды чугаалажыышкынга кириер деп турар. Мында чүгле ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери эштер адаттыгган. Борта эгелеп чоруур болгаш аныяк чогаалчыларның хууда планнарының дугайын база чугаалап болур. Маңаа хамаарыштыр кымның-даа эскербези, а бистиң чогаалчыларывыстың кылып келгени болгаш кылып турары аажок улуг кижизидилге, башкылар, эртем ужур-уткалыг ажылдары-

ның дугайын чугаалаары артык эвес. Бистиң хоочун чогаалчыларывыс О. Саган-оол, С. Пюрбю, С. Сарыг-оол, Л. Чадамба 50 харлап турар тыва бижикти үндезилээринге үнелеп четпес үлүг-хуузун кирип, эң баштайгы тыва өөредилге номнарының авторлары болуп келгеннер. Ол чаагай чаңчыл ам-даа уламчылап турар. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү А. Калзан 8—10 класстарның «Тыва литература» деп өөредилге номун тургускан, Ю. Кюнзегеш сески класстын, С. Сюрюн-оол чедиги класстың тыва чогаал номнарын чаартып үндүрер, О. Сувакпит ясли-сад чаштарынга номчулга номун парлаар деп турар. Моон алгаш көөрге, тыва чогаалчыларнын планнары улуг дээрзи илден-дир.

Амгы үеде совет чогаалчыларнын эң чугула сорулгазы болза оларның бистиң чуртувуска коммунистиг ниитилелдин тургузуушкунунга киржилгезин улам ыңай идепкейжидери болур. Хөй националдыг бүгү совет литературанын, чогаалчы бүрүзүнүң кичээнгейин, идепкейин партияның болгаш чоннуң бөгүн шиитпирлеп турар үндезин айтырыгларынче углаары негетинип турар. Чогаалчыларның соруктуг сөзү бистиң чуртувуста социалистиг өскерлишкиннернин өндүр чаагайын, совет улустун маадырлыг амыдыралын, коммунистиг келир үеже шиитпирлиг базымнарывысты көргүзөр шимчедикчи күш болур уjurлуг. Бо бүгү-биле чергелештир чогаалчыларның марксисчи-ленинчи билиглерин бедидери, чечен чогаалда эге базымнарыны кылып турар аныяктарнын идепкейлиг деннелин көдүрери, буржуаз пропагандага удур совет чогаалчыларнын шаап халдакчы туружун күштелдирери хүн бүрүнүң айтырыы болур.

Амыдырал-чуртталганың совет омур-хевири кижилерни оларнын угаан-бодал, ажил-ишчи, быжыг туруштуг байдалдарын барымдаалап үнелеп турар. Бо бүгү шынарлар совет чогаалчыларда бар. Ниитилелге идепкейлиг турушту ээлеп турар чүгле ындыг чогаалчы бодунуң үезинин мурнакчы төлээлекчизи болуп шыдаар.

Чечен чугаалар, очерктер

Салим СУРУҢ-ООЛ

КЫДЫРААШТА САКТЫЫШКЫННАР

Ачамның улуг хазының оглу акым кижичораан. Немец фашистерге удур дайынга Тывадан эки турабиле чаалажып чорааннарның бирээзи кижичораан. Ол ам шагда-ла чок, 1960 чылда-ла мөчүп калган. Сактырымга, бистиң эки турачыларывыстан хамыкты мурнап ол-ла чанып келген боор.

Фронтуга балыглаткаш, оон ыңай дайылдажыр аргажок апаргаш, госпитальга чыдып-чыдып, эрте ээп келген. Дайынның төнчүзүнге чедир тулушпайн барганынга дыка хараадаар кижичораан. Каяа балыглатканын, кайы-кайы госпитальдарга чыдып турганын, черле ынчаш фронт дугайында солун чугаазын кашдаа катап дыннаан мен. Бодун автоматчы, а кажан херек апарганда, хайгыылчы-даа чораан мен дээр болчук.

Дайын үезинде-даа, оон соонда-даа совет дайынчыларының, оон иштинде тыва эки турачыларының деңгел чок эрес-маадырлыг чоруунун дугайында хөй-хөй чогаалдар бижиттинген. А акым дугайында кым-даа чүнү-даа биживээн.

Мен ынчан бот мен. Бажыңым-даа чок. Оларның бажыңыңга дыка үр чурттаан мен. Ажыл соонда дыка орайтай бергенде чеде бердим. Акым орун кырында чыдыр.

— Бээр келем — дидир он.

Чанынга чеде бердим. Ковайып олуруп алгаш, акым ийи солунну чада салгылааш, парлаттыңан сактышкыннарже салаазы-биле айытты.

— Боларны номчудун ыйнаан? Мээң фронтучу эжим бижип каап-тыр.

— Ийе, номчудум.

— Чүл бо, мону чогаал деп болур бе?— дидир.

— Чок, бо сактышкыннар-дыр. Ынчалза-даа эки, чечснчидип бижиир болза, чогаал-даа бооп болур — дээн мен.

Акым элээн үр ыт чок, солуннар шылырадып олургаш, база айтырды:

— Чүл, бир эвес мен мындыг материал бижиир болзумза, солунга парлап болур бе?

— Чоп болбас деп. Болур.

— Ындыг-дыр, билдине берди — дээш, катап чыдыпты.— Барып чемнен. Шай соой берген боор. Чылдып ал.

Акым балыының уржуундан дыка үр чыргадап чорза-чорза, шыдашпайн барган. А чаавам чоокта чаа чок апарган. Ам оларның бажыңында биче оглу кадай-хөөгеди, ажы-төлү-биле чурттап орат. Мындаа оларга чеде бердим.

— Мону сонуургап көрем, акым — дээш, сарыг даштыг кыдырааш тутсупту.

— Ажып көрдүм. Бүдүн кыдыраашты долдур бижиип каан. Дораан таныдым — хол үжүү — акымныы. Бижикке хирелиг кижип болдур ийин. Ийи бе, үш бе класс-ла дооскан боор. Ооң соонда шеригже келдирти берген. Чүве бижээнде, абзац, сек-демдек-даа барымдаалавас, үжүктөр тыртары улуг-улуг, одуругларының аразы ырак-ырак болур, илиг хире-даа бар.

Эгезин номчааш-ла билип кагдым: дайынчы оруунун дугайында сактышкыннары болду. Та каяа, та кажан бижиип чыткан. Мен ооң бижитгинип органын черле көрбээн мен.

— Кайыын тып алдың?— деп, оглундан айтырдым.

— Дүгээ — дээш, шкафче айыткаш, кара папка уштуп эккелди.— Маңаа чыдыр.

— Папканы аштым. Саазыннар-ла эндерик, колдуунда-ла орус, тыва солуннардан кескиндилер. А оларда бодунуң дайынчы эш-өөрүнүң дугайында очерктер, чечен чугаалар, шүлүк аймаа, аа бир чамдыы эки турачыларның боттарының сактышкыннары. Оларны та кандыг сорулга-биле чыып чораан

кижи. Эш-өөрүнүң дугайын катап-катап номчууру солун-на турган боор. Ооң кырынга бодунуун база немеп каан. Уругларым номчуп чорзун деп-даа бо- даан боор. Уруглары хөй улус болдур ийин.

Акымның сактыышкыннарын номчуурумга, өске- лерден элээн ылгалдыг болду: Кызылдан кажан үн- генин, канчаар үдеткенин, кайы-кайы хоорайларны тавараанын, дайылдажып кириптериниң мурнунда канчаар белеткенип турганын, командирлери кым- нар-кымнар турганын төөгүп чытпаан. Ооң дайынчы амыдыралынга эн-не дүшкүүрлүг, эң-не утгундур- бас болуушкун ол-ла болган боор, дораан-на бир тулчуушкун дугайын бижип кирипкен болду:

«1943 чылдың кыжы чүве. Деражно суурну хос- тап анкан бис. Оон ыңай бурунгаарлап бар чоруй күштүг удурланыышкынга таварышкаш, камгалалче кирген бис. Дүн база дүжүп келген. Дыш ап, күш мөөңнөп, хондур манаар апарган. Мени бир эжим-би- ле кады хайгыылче чорудупкан. Сорулга билдингир- ле болгай: дайзыннарның дириг күжүн, боо-чепсээн тодарадыр, аргалыг-ла болза «дыл» тудуп эккээр. Мен — сержант дужаалдыг мен. Эжимни Эрес-оол дээр чүве, анаа дайынчы кижиги. Мени улус узун ки- жи дижир чүве, ынчалза-даа эжим менден-даа уш- чок узун, чассыг чугаалыг, көк эр. Дурт-сыны база күдүгүр. Командирлер оозун эдер дээш чадап каан. Чыскаалга канчаар-даа сыртайты командылап каарга, удатпаанда ооргазы ыргайып бады баар. Ол хиреде эрестин кончуг чүве.

Эжим-биле дүн дүжери билек-ле үнүптүвүс. Чер- ниң ниити байдалын командиривис биске чуруп бер- ген. Ол ынчаар калбак арга-даа чок, бедик даг-даа чок, кезек-кезек арыгларлыг, оңгул-чингил бүүрел- чиннерлиг, колдуунда-ла оргу чер деп тайылбыр- лаан. Эрес-оол-биле бистиң хынап кээр черивис хе- меге дөмейлешкек: ийи чарты кырланнар, олар барза-барза баштажып, бедий бээр, а ортузу — он- гар. Немецтерниң камгалалы ооң артында турар.

Үңгөп-союп, чыда дүжүп, тура халып, дыннаалап чоруп-ла ор бис. Билдирер чүве-даа чок, шылырт кынныр дааш-даа чок. Шип-ле шимээн. Чүгле ында-

кайда ракеталар ол-бо таладан чырыдып каап турар, ийи-чангыс үгер-боолар дааштай кагылаптар.

Ол черниң эки чүвези — ында козурт кынныр даш аймаа чок, чүгле хөрзүн-довурак. Кыш-даа болза, кыйырт дээр хар база чок. Ынчангаш бис база-ла дааш-шимээн үндүрбейн чораан бис.

Бурунгаарлап олур бис. Бир ындыг шаараш ыяштарлыг дөң кырынга үнүп келгеш, чыдыр бис. Эжим сымыраны-дыр:

— Фашистер дезе берген боор. Чоп шимээнил боларың?

— Чок, чок. Олар деспээн. Камгалалче кирген.

Шынап-ла, Кызыл Шериг дайзыннарга кызыг-чай бербейн, Барыын чүкче оларны ызырты сүрүп бар чыткан. Ынчалза-даа олар эки тура-биле дүжүп бербейн, эптиг черлерге доктаап, камгалалче кирип, удурланышкынын соксатпайн турганнар.

Бурунгаарлап-ла олур бис. Ынчап чорааш, база бир элээн бедик дөң кырынга үнүп келдивис. Богдала бо, бистен шоолуг-ла ырак эвесте от чырыш диди. Та чүнүн оду. Чүү-даа болза серенги шакты ышкаш. Шимчеш дивейн, ылым-чылым көрүп-ле чыдыр бис.

Эрес-оолдун чылыг тыныжы кулаамда келди.

— Немецтерниң хайгыылчылары эвес ирги бе? — дидир.

— Чадавас.

— Сен маңаа чыт. Мен чедир үнгээш келийн — деп кижим мындыг.

— Каяа?

— От чыраан черге.

— Ол чериң кайыл?

— Дөө угда болду чоп.

Черле ындыг кижини, чүве-ле болза «мен» дээр. Хайгыылче данды-ла мен барайн дээр: «дыл» тудуксааш ындыг. Амдызында күзелин бүдүрүп чадаан. Бо удаада болу берип болур. Ынчангаш ынчап чыдыр деп билдим.

Дүннүң карангызында чүү орта билдинер. Сактырынга-ла ыя ында ышкаш, херек кырында оранчокта-даа от чырааны чадап чок. Айдында безин даг-

ларны көөрүнге, мыяда бүлүрерип турар, оларга чедер дээш басыптарынга, черниң аразы төнер ийикпе.

— Хоржок — дидим.

Улам-на ыңайлап ор бис. Дан база адып олур. Бистиң далажып чоруурувус-даа хөлчок. Анаа ыяштар эвес ийин ол, чимис үнер-ле ыяштар боор, таны-вазывыс ыяштар аралап чорааш, бакылай бээри-виске, бора-бора хептерлиг немецтер дээрге, имилээн кымыскаяктар-ла. Чугаалажып турары безин дынналып кээп тур.

— Ам канчаар бис?— деп эжимден айтырдым.— Дедирленгенивис дээре эвеспе.

— «Дыл» чок — дээш, эжим ара соксап калды.

— Ам канчаар.

Ол аразында оң талавыста, шала кудулдур ыт хаг! диди ышкаш. Дораан-на ол чүкче эргиле берди-вис.

— Немец хайгыылчылар боор — деп, эжим мындыг.

Ол угже-ле үнгеп баттывыс. Бир бүүрелчинни эрттивис, оң соонда база бирээни ажып келгеш, олбо дураннап олур мен. Бирээзи ыт четкен ийи немец дөө бар чыдыр. Бисти эрте берип-тирлер. Шынап-ла хайгыылчылар. Эжимни шенектей каапкаш, дураным тутсупкаш, холум-биле имнедим.

— Диведим бе. Мен болап барайн — дээш, солагай талаже айытты.— Сен оң талаже. Ийи чарыктаптаалы — деп, кижим ам мырыңай мени командылай берди.— Бирээзин ыды-биле катый узуткаар. Бирээзин ыяап диригге алыр.

Дайынга өлүксээр солдат турбас, кижин бүрүзү шылгараксаар боор чүве. Ол күзел чок болза, тилелге-даа чедип алдынмас. Мен база-ла эжим ышкаш «дыл» тудуксаар кижин мен.

Бодап орарымга, ооң оозу чөп ышкаш. Чөпшээрештим.

Эжим-даа чылбыртып кирди, мен-даа ыяштар аралап баттым. Кезек болганда, немецтерниң талазындан үш ногаан ракетаны дээрже салып үндүргөн соонда, боо даажы-даа дизигейнип-дигейни берди. Танкыларның моторлары киргирткейвип, доң черни

илчирбе-дугуйлары-биле дырбактап үндү. Дайзыннаар атакалап эгелээн деп билип кагдым. Бистин тала-выстан база-ла бузурадып эгелээн. Дааш-шимээн дээрге кулак уюк. Мынчап барганда, чүден коргар боор, ам мырынай магнапкан мен.

Халып ора дыннаарымга, мурнумда ыт-даа ээрди ышкаш. Тура дүштүм. Шынап-ла ыт ээрип тур. Оон соонда автоматтар тр-р-р, тр-р-р, чик-чик кынны берди. Демги ийи немец-биле мээң эжимнин демисежип киргени ол деп билдим.

Мында боор деп бодаан черимге магнап келиримге, чүгле куу ыт өлгөн чыдыр. Эрес-оол аксын ээлээн, бир-ле дугаарында ытты чок кылган. А кижилер чок, от-даа ажытпас. Ол-бо дилээш, тыппадым. Хевирин бодаарымга, бот-боттарын кедежип, ыңайлап чорупкан ышкаш.

Тыныш оожургадып, кезек ор мен. Дан шуут аткан, чер чыраан. Ам бодап турарымга, дүңүң караңгысында бистер, чер билбес улус, куя берген болду-вус. Чогум баар дээн черивис өске талада чыдып каап-тыр. Изиг тулчуушкун ында чоруп турар болдур эвеспе. Дыннаарымга, ол талада, ындыг-ла ырак эвесте, пулемет тарбыдай берди. Магнап-ла кагдым. Каш-даа кырлаңны, каш-даа оңгарны кештим. Оон база-ла бир кырында бөкпек ыяштарлыг дөңдөй харап келдим. Богда-а, ийи немец пулемет соонда чыдыпкан, бурунгаар көрнүпкен сыдырадып чыдыр. Мени эскерер ужур-даа чок. Дааш-шимээннин байдалын алырга, бистин кезээвис удур атака кылбаан, камгалалда хевээр хире. Ам кымны боолап чыдар буктар боор? Мээң эжимни эвес ирги бе? Хорадааш, билинмейн барган мен. Автомадымдан бүлгүртү кааптым. Немцтер, сырбаш кылынган соонда, ийинче чуглу бердилер. Ам кайбын келир ирги деп бодап, шимчеш дивейн олурумда, санитар сумказы чүктээн немец херээжен магнап келгеш, чыткан солдаттарындаа ковайты тыртпайн, база-ла пулемет соонда чыдыпты. Боолаар сагыштыг, ынчалза-даа боолаар дайзын тыппайн чыдыр ышкаш. Менден ырак эвес болдур ийин, чээрби беш-ле метр хире, ам артында адаамда. «Аа-а, «дыл» бо-дур». Маң-биле бардым:

«Хенде хок!» Чаңгыс билир сөзүм-не ол. Демги херээжен меннээш, пулеметту ажыр шурааш, ийи аңдарлып чоруй, менче көрнүп, ийи дискээнге олуруп алган, холдарын сарбайты көдүрүп келди. Кызыл-сарыг баштыг, кырлагар хаайлыг, эңмек арынныг, эриннерин кызыды будуп алган, ыспагар херээжен. «Тур!» деп тывалап чугаалап, имнедим. Туруп келди. Қортканы чүдек, ийи холу-даа, ийи балдыры-даа сири-кавы, соокка өзээнниккен-биле дөмей. Ам шинельдиг. Чепсек чок эвес-ле болгай бо, берти дээрге пистолеттиг. Херээжен кижини үжээринден эпчоксундум. Оон аңгыда чанында өөрлүг турар ужурлуг. Сезингеш, аксынче аржыыл тырый идип алгаш, ийи холун бөле туткаш, эктим кырынче шоодай дег үндүр каап алгаш, ынай-ла болган мен...»

Хөөкүй-ле акымны! Қажан-бир чаavamның чемелеп органы ышкаш, мээң дугайымны солунга бижип көр деп бодун мактаттырар дээш, менден кайын дилеп орган деп ол. Ада-чурттуң дайынынга адаларының чораан маадырлыг херектерин ажы-төлү, черле аныяк өскен билип, утпайн чорзун дээш ынчан олурган болгай аан. Қара чаңгыс хомуданчыг-ла чүве — сактыышкыннарның доозулбааны-дыр. Бир эвес дириг чорааш, көргүскен болза, «Силерниң моонар ёзулуг чогаал-дыр», чок болза «Силерниң моснардан ёзулуг чогаал үнер деп барган-дыр» деп чугаалаар ийик мен.



Леонид ЧАДАМБА

ДАҢ ХАЯАЗЫ

1930 чыл — тыва улустуң төөгүзүңүң алдарлыг арыннары караамга көстүп, кулаамга дыңналып чоруур. Дүлгээзинниг-даа, дөскөл чок-даа чылдар ийин! 1929 чылдың күзүнүңде Тожунуң Чекпелигге (амгы Доора-Хемге) эң баштайгы школа ажыттыңган. Оон бир дугаар өөреникчилери—25 кижини Алексей Степанович Спирин башкы өөредип турган. Бис анаа

орус үжүктүг тыва бижикти номчуур, бижир кылдыр өөренип ап, санның дөрт аргазын болгаш бойдус, география, арыг-шевер талазы-биле чамдык эге билгилерни шингээдип ап, *школа, ном, кыдырааш, карандаш, столовая, стакан, пионер, кызыл, Москва, СССР, нам, Ленин* суг-суг деп сөстөрни дыңнап биллип алган чылывыс ол. Кол-ла чүве — үжүк кара танып, шокарлап-даа болза номчуп-бижил турар апарганывыс.

Чайын башкывыс бисти эдертип алгаш аъттыг Ыдык-Тайга, Аът-Чол-Тайга сугларны ажыр үш хонуп чоруп, Кызылга чедип келген. Бисти өөредири ол. Беш кижиг бис. Оон «Улуг-Хем» аттыг парходка олурупкаш, Улуг-Хемни куду бадыпкан бис.

Ол чайын амгы Шагаан-Арыг хоорайның адаанга Улуг-Хемниң эринге, теректерлиг булуңга пионер лагери турган. Аңаа дыштанып өөренип чайлаан бис. Алексей, Шура деп ийи орус башкы, Балган деп бир тыва башкы турганын утпаан-дыр мен. Лагерге хүннер хөглүг-ле эртип турган. «Хемчикте самын үнген» дээн чугаа-соот лагерни элээн дүвүредипкен, оон уламындан пионерлерниң турлаан дүне-хүндүс карактап көрүп турган.

Бир-ле катап Тока дарга кээр деп, лагеривис хөлчөк дүүрээн, уткуурунга белеткенген турган. Шынап-ла, удатпаанда бистиң башкыларывыс-биле кады бир кижиг чоруп тур. Чавыскалак дурт-сынныг, тырың эът-ханныг, борбак хүрең шырайлыг, эрес кашпагайы-даа кончуг, ыңай-бээр эстегилеп, шыпыраңнады көргүлөп, хо-хо кылдыр каттыргылап каап, хөөрөп чоруур, чугаакыр, баштак, оюнзураа-даа кончуг, чазык чаагай, эвилең эки-даа кижиг болду. Оолдар, уруглар-биле чугаалажып, бир-ле чүвени айтырып, улусту каттырты каап, бистерниң баштарывысты суйбагылап каап чоруп турган. Бистиң башкывыс Балган биске бүдүү сымыраны аарак таныштырып каап чоруп турган.

— Болар болза намның Төп Хораазының даргазы, Тыва Арат Республиканың культура яамызының сайыды Тока дарга-дыр. Чурум-чазыылдыг бооп көрүнер...

Тока дарга ынчан бистиң-биле кады элээн каш хөглүг хүннерни эрттирген. Бистиң майгыннарывысты эргип, шугум чыскаалывысты, хол-бут сургуулу кылып, демирге сургуулдап, ойнаарывысты көрүп, бистиң-биле кады эштип, лапту ойнап, городок хап, чемненип, селгүүстеп, солун чүве чугаалап берип шаг болган.

Бир-ле хүн лагерниң шугум чыскаалынга дарга элээн чүве чугаалаан. Оң мынча деп турганы кажан-даа уттундурбас:

— Тыва улус ам боду тускай үжүк-бижиктиг болган. Ону чогаадырынга Ада-чурт улуг ССРЭ, оон нам, чазаа, эртемденнери авыралды-биле дузалаан. Ол дээш араттың улуу-биле өөрүп четтиргенин кезээн шагда илергейлээр ужурлуг бис.

Өөреникчилер, пионерлер силер тыва бижикти нептередир чугула херекке эң идепкейлиг киржир ужурлуг силер. Чаа үжүк-бижиивиске дүрген өөренип ап көрүнер. Бижикке баштай боттарыңар өөренип алгаш, оң соонда өске улусту өөредир, башкылар болур силер.

В. И. Ленинниң чуруун даштында кызыл будук-биле парлааш, оң адаанда улгаттыр «ҮЗҮК» деп бижип каан, чугажак баштайгы үжүглел чедип келген. Ону кончуг-ла ынакшып көрүп турар бис. Ол — баштайгы латин үжүктүг тыва бижиктиң төөгүлүг үжүглели-дир. Ону Москвага парлаан. Баштайгы тыва бижик үжен үш үжүктүг. Ол чаа бижикти дораанна өөрени шаап алган бис.

Сөөлүнде башкыларымның өөреткени-биле билип кээримге, мындыг болган. 1929 чылда ТАРН-ның төөгүлүг үш дугаар Улуг Хуралы тыва бижикти дарый чогаадыр, эртем-культураны сайзырадыр дугайында тускай доктаалды хүлээп алгаш, бо талазы-биле акы-дунманың авыралдыг эртемниг дузазын көргүзөр дугайында ССРЭ-ниң нам-чазаандан дилээн. Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы, Совет чазак тыва улустуң ол дилээн интернационалчы ха-дунма ёзузу-биле доп-дораан хандырган.

ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязы тыва бижикти чогаадыр талазы-биле тускай эртем комиссиязын

тургускан. Ооң составынга түрк дылдар талазы-биле сураглыг эртемденнер — Л. Д. Покровский, А. А. Пальмбах, Х. С. Сейфулин болгаш Тывадан С. К. Тока биле С. Д. Танов олар кирген.

Тыва бижик нептереп турган ол үжен чылдарны ам сактырга солун-даа. Ол төөгүлүг болуушкунга бичии-даа бол, үлүүм киириштирип чорааным уттундурбас. Латин үжүктүг чаа тыва бижикти өөренип алгаш, өөрүп турарывысты канчаар, мен суг дээрге «орус бижикти база билир, тыва бижикти база билир мен» деп мактаным салып турар мен. Чонну үжүк-бижикке өөредир шагда эгелей берген. Лагеринин улуг оолдары чоок-кавыда аалдарның араттарын ол үжүкке база өөредип чоруп турган.

Пионер лагери хагдырган соонда, Кызылдың каттышкан школазынга кээп, тыва бижикти үргүлчүлөп өөрөнгөн бис.

1930 чылдың чайынында ТАРН ТК-нын айтышыкыны-биле Кызылга тыва бижик башкыларының түр сургуулу эрткен. Олар чедишпес болурга, каттышкан школаның сургуулдарын бижик башкылары кылдыр белеткеп турганы ол чүве-дир.

— Эки-ле кызып өөренип көрүнер, бижик башкылары болур силер — деп башкыларывыс хөлчөк-ла чагаан турар.

«Башкылар болур силер» дээн сөстөр дыңнааш, ооң харысалгазын-даа бодавайн, харын ооң алдарлыын магадааш, бистиң өөрүп, кызып турарывысты кандыг дээр! 1931 чылдың кыжынында Каттышкан школага база-ла бижик башкыларының бир клазы өөренип турган. Ооң өөреникчилери — колдуунда-ла улуг улус. Оларның аразынга бисти үш-дөрт оолдарны база киирип каан өөренип турдуvus.

Ындыг бижик башкылаксаар сорук-биле чайын чана бергеш, Кызылдың Каттышкан школазының өөреникчилери арбан, сумуларынга чаңгыс чер чурттугларын, ха-төрелдерин, үе-чергелерин бижикке өөредип башкылар болуп эгелээн. Мен Тожуже чана бергеш, Талым арбанынга чаңгыс чер чурттугларымга бижик башкылап эгеледим.

В. И. Ленинниң чуруун парлаан чугажак ак

үжүгмеливис ынчан чок, анаа тус-тус үжүктөр айтып, чуруп, бижидип турдум. Саазын, карандаш барла кижиде бар. Ынчангаш өске черлерге турганы ышкаш база-ла шуугай дээр калбак ыштарны баштай үс-саржаг-биле чаггаш, ооң кырын хул-биле бо-рааш, аңаа сүвүр ыштар-биле бижип турган. Чамдык кижилер хадың тозунга-даа, дыт чөвүрээзинге-даа бижип-ле турган.

Чоннун үжүк-бижикке өөрениксээрин ынчан кижикайгаар. Улуг-даа, бичии-даа кижилер кайы-бир үжүктү адаан, кайы-бир чүвөгө дүрзүлээн, бир-ле чүвөгө өттүндүр шыйып сомалаан турар. Ол чайын чамдык улус үжүктөрнү танып адап турар апарган. Мээң амыдыралымны кандыг дээр!

— Бо будук дег үзүктүн ады чүйүк, Чадам?— деп-даа айтырып кээр кижикай бар.

— Дырбааш дег үзүктү «ты» дээр ийик бе!— деп-даа турарлар бар.

Кызылдың сургуулу, ам арта бижик-биликтиг болурумга, биеэки өскүс оол дег чүвөгө кайда боор, арбанымның араттарының менээ экизи-даа аажок.

— Ол-ла болгай, өскүс кижикай чүвөгө өөренип алыр. Бижиштиг кижикайы-даа ыракта чүвөнү көрүп, билип кааптар— караа көскү, кулаа дыжы, чүвөнү бүдүү билер чүвөгө дээн. Сен ындыг боор сен аа?— дижилер-даа.

Мээң акыларым улустар кайы-бир чүвөгө өөредирин бодап, мени баштай хүрээге апарганын, дуган иштинден дезип үнгенимни, ооң соонда Чекпелигге моол бижик сургуулунга (ону удатпаанда тарадыпкан), дараазында Доора-Хемге эге чада школазынга чедирин тургулаанын сактып келтирээр мен.

Дараазында чайын бистиң Талым арбанда шоруномчуп, бижип турар элээн каш кижилер-даа бар апарган, үжүглел-даа тыптып келген. Кыдырааш, карандаштарлыг-даа апарган болду.

Үжен чылдарның эгезинде үжүк-бижикке өөренип, культура революциязын непередип чорудар дээш бүгү Тыва бүрүнү-биле школа апарган, улуг-биче хамаанчок үжүк-бижикке өөрөнгөн, хайныыш-

кынныг-ла турган. Ооң дайынчылары — аревэчилер, өөреникчилер болгаш сургуулдар. Олар шынды-ла дөскөл чок эр хейлер турган. Аржыылдарын аадаң кылгаш, аңаа үжүглел, солуннарын, кыдырааш, карандаштарын ораап куржангылааш, кончуг аъттарны аскымнады мунгулаан, аалдар кезий башкылап лалдып тургулааны ам-даа каракта көстүп тургулаар.

Чайлаг школалары — үжен чылдардагы Тывага турган онза хевирниң школалары. Ол үеде школалар чедишпес боорга, база бижик билбес чорукту дүрген узуткаар дээш ындыг школалар ажыдып турган. Олар чонну үжүк-бижикке өөредиринге, культура революциязын нептередиринге төөгүлүг рольду ойнаан. Ол чайгы школаларга чоннуң ынаа-даа кончуг, хүндүлээри-даа кончуг.

Улуг делгем брезент майгыннарны аалдар төвүнге тип каар. Ооң иштинге манза ыяштардан чазаан бөдүүн столдар, сандайлар тургускулаан. Оларнын мурунга улуг самбыра азып алыр. Бүгү дерии ол.

Чайлаг школалары «Үжүглел», «Бичии тургузукчу», «Пионер» деп номнар, кыдырааш, карандаш, чугай-биле, ол үени бодаарга, черле шору хандыртыган турган. Улуг майгын-биле кожа бичежек майгын турар. Башкының чурттаар ораны ол. Майгын школа кырында кызыл тук киискип турар. Туң азы ягаан — бүрээ (торн) эде бээр. Школаның медээзи ол.

Мен Тожуга ийи чайын аалым Талымга башкылап чайладым. Бир чайын Толбулга Монгуш Данзынович Байыскылаң-биле башкылап чайладывыс. Ол башкы эжим Ада-чурттуң дайынының чылдарында фронтуга немец фашистерни кыра шапчып чораан тыва эки турачыларның полит-кижизидилге талазы-биле командири чораанын маңаа демдеглек кагбас арга чок. Толбул чайлаг школазының өөреникчилериниң бирээзи — Тываның ном үндүрер чериниң кол редактору, чогаалчы Ю. Ш. Кюнзегеш, Тожуда журналист А. Б. Нугуурак суглар бо.

Чайлаг школазынга хүннүң баштайгы чартыында уруглар, ийиги чартыында — улуг улус өөренип турган. Өөренир чүвези — бижик, санның дөрт аргазы,

арыг-шевер, география болгаш бойдус талазы-биле эге билиглер, гимнастика, чыскаалып кылаштаары, чаа оюннар. Ооң аразында солун помчулгазын база чорудар.

Бир-ле чайын база-ла Талымга бижик башкылап тур мен. Кожуун черинден кел дээн деп сөс келген мындыг. Чүү-ле болган ирги деп сести-ле бир эжим-биле кады Доора-Хемче доп-дораан тутсуп-ла батты-выс.

Нам кожкомунга чеде бердим. Стол артында бир-ле чолдак, тырың дарга кижини сандайында хөлестеди чыдып алган, туразындаазы-ла кончуг айтыра-дыр.

— Че, чүге чор сен, оол?

— Кел дээн дээрге.

— Кайын келдин, адың-сывың кымыл?

— Аалым Талымда — дээш, адымны адай тыртын бердим.

«Келдирткен киживис бо ышкаш чүл!» деп, билип кааш, ол дарга ам өндейип келди.

— Че, чүнү үүлгедип тур сен, оол?— дээш, папирозунуң бажын чуура туткулаан олур.

«Чүнү үүлгедир боор кижини»— деп, арай анчыгзына бергеш:— Аалымның улузун бижикке-ле өөредип тур мен деп кагдым.

«Үүлгедип» дээн сөзүңге мээң анчыгзына бергенимни кижини эскерип кааш, боду база оозунга эпчоксунган хевирлиг, ам чымчактанып эгеледи.

— Тас-тыр, тас-тыр — дигилээш,— каяа өөренип чораан сен?— дидир.

— Кызылга-ла.

— Оо, Кызылдың сургуулу ышканың чүл?! Тас-тыр, тас-тыр!..

Үжен чылдарнын эгезинде черле дарга-бошка улустар улус кончуурда, «ашак» дээр, мактаанда, «тас-тыр» дээр сөстөр ажыглаары бир аян турган.

— Ынчаарга мындыг-дыр. Сээң арбанында бижик бөлгүмүн өске кижини башкылазын. Сен Кызылдың сургуулу кижини өске черге барып бижик башкылаар сен. Ындыг-дыр аа?

— Каяа?

— Өдүгөн сумузунга. Ону дыннаан-даа боор сен.

— Чок, дыннаваан мен. Қайда чер боор ол?

— Қайдаазын чоор сен. Бар дээнде, хап олулар-ла болгай — деп, даргам черниң ыраан менден чажы-рар сагыштыг.

— Баар, башкылаар черин билип албайн, кижиканчап бар чыдар боор. Чок. Мен ынаар барбас мен — деп, дедир тепкеш туруптум.

Кижиниң туруп кээп, холдарын чүктенип каапкаш, ыңай-бээр кылаштаан тур. Мен-даа оон кортпадым. Кызылда башкыларым-даа бар, моон улуг даргалар-даа бар-ла болгай дээш оларга ооргалангаш серт-даа чок олур мен.

— Чүге барбас сен?! Ынчаар болзунза...— дээр орта:

— Чок, чорувас мен, ол-ла — дей каапкаш, үне-ле халыдым.

— Ойт, чооп бардың? Адырам, дунмам, бээр кел, таптыг чугаалажыыл — деп, кижим соомдан бо халып олур.

«Дунмам» дээн чымчак сөстү дыңнааш доктаай хона бердим, дарганың кабинетинге катап кирип келдивис.

— Ол канчаарың ол, дунмам? Таптыг чугаалажыр-ла болгай.

Кызылга өөренип турувуста, бижик-үжүк-биле кады тывылган бир ырның одуругларын сакты тыртып келгеш чугааладым.

— Хан ижер хаан, феодал, хам, ламалар эвес мени чүге кончудунар — деп кааш олур мен.

Дарга чугаазының аянын база өскерти берди:

— Адырам, аревэчи-ле боор сен аа?

— Ийе, аревэчи-ле кижикан мен.

— Көрдүң бе, дунмам, Кызылдың сургуулу, ам арта аревэчи, шагда-ла башкылай берген, башкы болган кижикан-дир сен!..

Ол «Кызылдың сургуулу», «аревэчи», «башкы» деп сөстөр мени дидимнендирип, кайыже-даа тутсуп олурарынче кый дей берген.

— Тайга-сын чурттуг, аңчы, иви малдыг чонну дүрген үжүк-бижикке өөрөтпес болза хоржок. Кызылдың сургуулу кижикан сен-не шыдаар сен — деп,

дарга мени арай көгүдө аарак, ам чазык чаагай, чүвениң ужурун тайылбырлап эгеледи.

Мен-даа оожургап, боданып олур мен. В. И. Ленин башкының чуруун кызыл будук-биле даштында парлааш, улуг үжүктөр-биле «Үзүк» деп бижээн, чугажак ак үжүглел карактарымга көстүп, пионер лагеринге Тока дарганың болгаш Кызылда школамга башкыларымның чагыглары — «башкылар болур силер» үжүк-бижикке», «культура революциязы» дээн сөстери кулакка дыңналып кээп тур. Мен аңаа сорук кирип келгеш, бажым көдүрүп кээп, чоруурунга беленимни илереди, эрестии-биле айтырдым:

— Кажан чоруур ирги?

— Ол-ла болгай, эр хей! — деп кааш, аа ам соңгузу хүн хап олурар силер. Ам чанып барып белеткенип алгаш кел, шүңме — деп, даргам эргелелдии-биле чугаалап үндү.

Аалымга халдып кээп:

— Өдүгөн сумузунга барып бижик башкылаар болдум — деп өөрүшкүлүг дыннаттым.

— Ырак-ла баар-дыр сен — дээш, улузум чүү-хөөмнү белеткеп эгеледи.

Талымда бижик бөлгүмүн аалывыста база бир бижик билир акым болур Лопсан дээр эр башкылап чыдып калган.

Мен-даа чүү боор, Доора-Хемге кээп, кожкомдан каш үжүглел, элээн кыдырааш, карандаш, солуннар, биче чугай, база хүнезин-күш шоодайга арттынып алгаш, чизе-бүрүткел кылыр улус-биле кады Чапчаанак дээр кижиге орук баштаткаш, Өдүгөн тайга кайы сен дээш халдып чоруп кагдым. Чизечилер — Кызылдан барган, Тожунун кожуун черинден — мындыг ийи кижии. Сөөлүндө бодап көөрүмге, Доора-Хем, Адыр-Кежиг, Тожу хөл, оон Азас хемни өрү алгаш, Кош-Туруглааш, Өдүгөн тайгаже үнүп каан болган бис. Үш хонуп чорааш, бетики аалга четтивис. Чизечилер аңаа-ла чыдып калган.

Кош-Пөш деп черде элээн аал бар. Бижик бөлгүмүн — ликпунктуну аңаа тургускан.

— Бижик өөренир, башкы келген — дээн медээ

тайга-сын чурттуг, ивилик, тарамык аалдарга до-
раан-на дынналы хона берген.

Нам, аревэ үүрлериниң болгаш суму даргалары
бөлгүмнүң ажылын кончуг идепкейлик организастанай
каапкан.

Долгандыр кара пөштер, шивилер шыпкан тайга-
сын. Бир тайга эдээ черде хараганнарлык бичежек
оймак. Аал ында турган.

Аал мурнунда, ол чарыкта бээр көрүнгөн калчан
баштыг база бир тайга бар.

Чадыр-өглер хараганнар аразында. Ивилер база-
ла хараганнар аразында ыштыктар долгандыр куу-
ранайнып халчып тургулаар. Өглер аразында биче-
жек ажык бар. Кызыл-булунувус ол. Өглерниң
улу-биче улузу чыгып кээп, анаа долгандыр олу-
гулапкан. Чаш уругларын куспактагылаан, бичииле-
рин эдерткилээн иелер-даа хөй. Өөреникчилеримниң
ындазында өөрүшкүлүү-даа аажок. Кайгап-харап
турары-даа кончуг.

Күдер эът-ханныг, харын-даа хайыраканзыг, чык-
пак сынныг, кара салдыг, эрес-кашпагайы-даа кон-
чуг, чүгүрүк карактарлык эр-ле чүвени башкарып
чоруп турар. Нам үүрүнүң даргазы — Бараан Мыры-
лаа ол болган.

Нам үүрүнүң даргазы бижик бөлгүмүн ажыткан:

— Чаа эштер! Ынчаарга болган болза бистиң
Өдүгөн сумузунуң аңчы болгаш ивилик араттары
бөгүндөн эгелээш, чаа үжүк-бижикке өөренир. Би-
жик-номга өөредир башкывыс шагдак моорлап чедип
келген, бо олурар бо-дур — дээш мени таныштыр-
ган.— Кызыл хоорайның сургуулу кижидир, алыс
боду бистиң хем, Талым чурттуг оол-дур ийин — деп
кааш, уламчылады.—Өөренир үзүк, ном, судур, каран-
даш, саазын чүмелерни базаак аккылган бо чыдыр,
көөр-даа силер. Ам монуун соңгаар хүннүң-не маңаа
үжүк-бижикке өөренип сургуулдаар бис. Өске аал-
дарның улузу даартадан бээр базаак чедип келир —
суг-суг деп бөлгүмнү ажыткан.

Тайга улузу кончуг кичээнгейлик, безин кыймыш-
даа кылынмайн дыннап-ла олурган.

— Чаа бижикке өөредир башкывыс ам силерге соодал чугаалап бээр,— деп кааш,—че, эр, ам башкылап эгелей бер — дээн дег менче көрүп тур.

Мен туруп кээп. класстаазы ышкаш, өөреникчилерни эргилдир харааш:

— Силернин аранарда бижик билир кижип бар бе?— деп айтырдым.

Черле ыттаар кижип чок болду. Өөреникчилерим ол айтырыгны кайгап-хараан-даа чүве дег, удур-дедир көржүп каап, бүдүү сымыражы-дырлар.

Улустуң аразында бир-ле улгады берген көк баштыг, ёзулуг «соян» кижип олургаш:

— Тоолам, кыжыраан чүве дег, ындыг чимени адам, энем билип чораан деппе — деп кагды.

Бир аныяк эр олургаш, хөк бодап:

— Ол бижиктиг улузунар ынаар хем черинде ыйнаан, бистиң улуста-даа, таң, таа кандыг болду, чок-ла боор боду — деп чөгөнгөн хевирлиг олур.

Аппарган үжүглел эвээш. Ынчангаш аал санынга-ла бир, ыйи кылдыр чедиштирдвис. Ол үжүглелди улустуң кайгап, сонуургаары-ла аажок: андара-дүндере туткулаар, ашкылаар... В. И. Ленинниң чуруунче кайгап-ла олургулаар.

— Ле-нин, Ле-нин — деп-деп эптештире адагылаар.

Кыдырааш, карандаштарны четчир шаа-биле хуваагаш, «а»-дан эгелеп өөрени бердивис. Баштай улуг болгаш биче «а»-ларның парламал болгаш бижимел хевирин таныштырдым.

— Кымда шаңда азы алгы барыл — деп айтырдым.

— Ол чиме долу ыйнаан — дээш, бир кижип — өгдө калбак шаңданы аккыл деп, оглун айбылады.

Баштай самбыра кылдыр шаңдага чугай-биле бижип көргүзүп турдум. Ооң соонда кадыг алгыны-даа самбыра кылып көрдүвүс. Адак сөөлүндө бир кижип кара булгаар эккелген. Ону самбыра кылдыр азып алдывыс.

Ол хүн кааң чаагай-даа хүн болган. «А» үжүктү улус адап-адап, чүге-даа бижип-ле турган.

Өске аалдарнын улуг-биче улузу иви, чарызын мунгулаан, мындыларын коштап-комнаан, чаш уругларын суг кавайлааш мындыларда коштагылаан чүк-бүрүден кээп-ле тургулаан.

— Бижик, үжүк, Ленин!— дээн чаагай сөстөр тайга-сыннарда чаңгыланып, аңчы болгаш ивижи араттарны хөлзедип турган.

Чоннуң үжүк-бижикке өөрениксээнин кижжи кайгаар. Аалдардан келген улус чанар туржук, харын пөштер дөзүндө одагланып алган, ында чурттай берген. Хүндүскү кичээл соонда, мен өглер, одаглар кезип, башкылавышаан турар мен.

Бижикке өөренип алырынга кыскан улус саазындаа, хүлдээн самбыражыгашка-даа, тос, шандага-даа шыйып, чуруп-ла турганнар.

Өдүгөнгө хүннер ынчаар каан чаагай эртип-ле турган. Кижилер даң хаяазындан эгелеп бир-ле чаа чүвени билип ап турган. Өөрениринге салым-чаяанныг, мергежилдиг кижилер шылгарап, олар өскелерге база дузалажы берген.

Бир эртен кичээлдеп турувуста, та кым, эрези кончуг эр дазыл мыйыстарлыг, кончуг дээн кара чары мунупкан аскымнадып кээп медээледи:

— Доктааңар, эрлер! Ол чарыкта ире олур!..

— Кайда, кайда?!

— Кайда, эр?— дижип, улузуң хөлзеп-ле үндү.

— Муяк, муяк... Буруй муяк, монуун-даа көстү бээр!— деп далаштыргаш, демги эр, даянгыжы-биле ол чарыкта кезек пөштерлиг, ак тайгаже айты-дыр.

— Азаны көрөм, шынап-ла доо олур моонар!— дишкен соонда, эр улус боо-саадаан чүктеп азынгылааш, чарыларын муна каапкаш, ыңай болдулар.

Улус тарап, ол чарыкта тайгаже харапгаш турупкан.

— Бис базаак бараалам, башкы — деп, Бараан Чигжит бир чары чедип алган база бо халдып келди.

Арай сести-сести, эжим-биле кады база-ла халдып ыңай болдум. Дөштү куду бадып бар чор бис.

— Дүү!— дээш, Чигжит ол чарыкта дагже айыткаш,— пеш дөзүндө — деп кагды.

Көрүп тур бис. Шында-ла, кезек пөштерниң бирээзиниң дөзүндө улуг-ла кара чүве өөз безин агара берген, ол-бо талазынче чаңгайнып каап олур. Мээң куйгам безин соой берди. Сактырымга улуг-ла кара негей тон эштип алган, чылганып каап, халый бер чазып олурган дег.

Ол аразында улаштыр-улаштыр боо эде каапты. Ол чүве үвүреш-авыраш тура халааш туткуланы аарак, куду ыдып-ла батты... улаштыр боо даажы дизиңейнип, ыттар туруглады ээре-ле берди... Оон кезек када шип-шимээн баарды. Кулаамда боо даажы дииңеймишаан.

Кезек болганда ынаар хем иштинче ыт-шимээн үне берди.

— Бе-эр, бе-эр!— деп кыйгырар-даа.

Халдып чеде бердивис. Хамык эрлер үглеп алган, кайгаан турлар. Ыттары ында-мында манаан, четтикпейи чылганган чыдырлар.

— Хаа, бужар-ла улуг хаала!

— Өршээзин, даг иргек дээн боду. Бо кончуг кат, кузук турда, малче чаарган чоруур, тений берген эрдир!— джиң, аңчылар арай сестип тургулаан.

— Малче боор бе, эр, бистиң-биле базаак бижик өөренир деп чораан ире боор оң. Хей даялап каан боор бис оң — джиң, аңчылар баштактанмышаан, аң болу берген ирени союп, бузуп эгелээн.

Бижик бөлгүмү чартык ай оранчок ашкан. Чамдык Чигжит, Балбыр, Кукуу, Донгурбан ышкаш мергежилдиг кижилер үжүктөрүни танып ашкан, чамдык сөстөрүни харын кожуп номчуп, бижип эгелээн. Олар өөрүңгө дузалажып-даа турар апарган. Ол аразында хем кирип чораан улустан саазып, кыдырааш, солуннар база чагыдып алган бис.

Боттарындан чөгөнгөш чаңгылап-даа турар кижилер бар апарган.

— Боо хараалы тыппас аза болган мен. Бо чимелерни көөрүмгө, биез ол дииңнер дег кыймыңайнып туруп бээр болган — деп турза-турза, Курбузай ирей ол чанган.

— Шааның ине сыптай албас болу берген мен — дээш, Кылбыжай эне база чанган.

Ынчалза-даа чамдыктары удур кээп турар. Бижик бөлгүмүнүң өөреникчилери 25—30-ден черле кудулаваан.

Бир-ле катап Тожамадан аңаа Сензер дээр кижиге төрөлдеп келген. Мурнунда аалывыска чоруп турган кижиге болду. Ол бижик өөрөнгөн улустун аразыга-ла олуруп турар. Бир дыңнаарымга ол кижиге мынча деп олур:

— Бо чименер, өршээзин, ээлиг чиме дээн. Ээренманчак карактары дег шокараңайнып турар.

— Ээлиг эвес, эртемниг, үжүк-бижик деп чүведир — деп, арай хордаан хевирлиг чугааландым.

— Ындыг болган-дыр — деп чөпшээрешкеш, — Бистиң Тожаме улуска монуун көргүскөн болза хаала — дидир.

— Ийе, Тожамега үжүк-бижик база чеде бээр, силер база өөренип силер. Көрдүң бе, ол ивижиге чоңга мону аппарып көргүзөр силер — дээш, бир «үзүк», бир солун берип кагдым.

Ашак ону бажынга үстүрүп тейлээш, база-ла кайгаан көрүп олур.

Ыраккы Өдүгөнге иви малдың аңчы араттар үжүк-бижикти ынчаар өөренип эгелээн. Эвээш-даа бол, беш, алды кижиге шору кожуп номчуп турар. хөйү-ле үжүк караан танып апкан.

Ындыг янзы тайгага үжүк-бижик, Ленин деп атчырып, **чангыланып үнгөн.**

Бөлгүмнү Чигжит, Балбыр, Кукуу суглар аңаа башкылап артып калган.

Мен Кызылче өөренип чоруур дээш далажып чаныпкан мен.

* * *

Сөөлзүредир, 1940 чылда ТАРН-ның XII дугаар улуг хуралының доктаалын ёзуугаар тыва араттар эртемнерниң дылы, марксизм-ленинизмниң болбаазын дылы — байлак орус дылды өөренип алырда чиик, база акы-дунма совет улустарның социалисттик улуг культуразын шингээди алырынга дөгүм болурун ба-

рымдаалааш, латин үжүктүг тыва бижикти орус үжүк-бижикче шилчиткен. Бо талазы-биле Совет Эвилелшиниң Эртемер Академиязы база-ла авыралдыг дузаны чедирген. Латин үжүктүг тыва бижикти орус үжүк-бижикче шилчиткени — бистиң Тывага эртем культура хөгжүлдезиниң база бир төөгүлүг үе-чадазы болган.

Чүс-чүс чылдарда үжүк-бижиин чок, караңгы-бүдүүлүк чораан бистиң тыва чон чаа төрөөн үжүк-бижиинге кончуг улуг ынакшыл-биле дүрген өөрөнгөн. 1937 чылда-ла, мен башкы сургуулун доозуп турумда, Тывага бижик билбес чорук колдуунда узуткатынган деп турган. Тыва үжүк-бижиин чон чаа хүнге дөмейлеп өөренип алган. Бир-ле катап бистиң Катгышкан школаның клувунга улуг хурал болган. Ынчан орденниң Бий-Хем кожуунунуң Баян-Кол чурттуг магалыг чаагай салдыг малчын арат Иргек ирей мынча деп чугаалап турганын дыңнаан мен.

— Тыва бижикти бодап кээримге, бистиң Тыва чуртунуң чүк-бүрүзүндөн хүн үнүп келген ышкаштыр!

Шынап-ла амгы Совет Тывавысты бодаарымга, тыва биживис ынчан даң хаяазы турган-дыр ийин.

ТИЛЕЛГЕНИҢ ПАРАДЫНГА

I. Тиелелгениң сессиязы

1945 чылдың апрельдин 29-та бистиң Тывага ССРЭ-ниң Дээди Совединге эң-не баштайгы соңгулдалар эрткен. Ол соңгулдаларга Тываның ажил-ишчилери ССРЭ-ниң Дээди Совединге С. К. Токаны, А. М. Чымбаны, малчын М. С. Кудажны, кызыл партизан, фронтовик С. К. Кочетовту, СЭКП Тыва обкомунуң ийиги секретары И. Я. Куваринни база бо одуругларның ээзин бодунуң баштайгы депутаттары кылдыр сонгаан.

1945 чылдың июнь 12-де Тываның депутаттары Москваже ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ээлчеглиг XII-ги сессиязынче аъттаныпкан.

1945 чылдың июнь айның 22-де таптыг-ла кезжээкиниң 7 шак турда, Тиилелгениң сессиязы ажыттынган. Ол сессияны Тиилелге сессиязы деп кончуг-ла шын адаан. Тиилелгениң хүнү-биле XII сессияны эгелеп, улуг күчүлүг, аас-кежиктиг күрүневистин ажыл-херээн шиитпирлээринге киржип эгеледивис. 1945 чылдың июньнуң 22-де кезжээкиниң 7 шак 5 минута турда, эң баштайгы хол көдүрүп бадылааны-выс ол.

Даартазында «Москва» гостиницазының чиргилчинниг рестораныга эртенги чемивисти чип олур бис. Эш С. К. Тока бо кире халып келгеш, бисти манап, бистиң-биле кончуг соруктуг, баштактанып, каттыра каггылап каап, хөөрежип олур. Оон бисти эдертип алгаш, Кремльче базып чорупту. Бистиң ийи даргавыс, Салчак Калбакхөрекович биле Александр Маныгевич Кызыл шөлде болгаш кудумчуларда ол хамык каас чараш солун чүүлдерни тайылбырлап базып чоруп-ла ор. Кызыл шөлде ГУМ-нуң (Күрүне-ниң улуг магазини) бажыңын каастап каанын кижил кайгаар! Эвилелдин он алды республикаларының сүлделерин чурааш, улаштыр делгеп каан. Оон ортузунда — ССР Эвилелиниң Сүлдези, оон адаанда кызыл даалымбаларны кошкаш, үш тук кылган. Оон артында — Ленин биле Сталинниң портреттери. Сүлде демдектерниң аразын ногаан шивилер-биле каастаан. Төөгү музейи база-ла ол ышкаш — каас чараш. Кызыл шөлдү шериг парады эртер кылдыр агартып шугумнап каан. Делегейде чок дээп эң каас чараш Василий Блаженный дуганының мурнунда дыка бедик кончуг чараш суурга тургускан. Ону долгандыр янзы-бүрү чечектер олуртуп каан. Ында фонтан суу дээр-шаар аттыгып турар, чаражын канчаар ону! Москвачылар ыдыктыг болгаш төөгүлүг Кызыл шөлүн чалбыштыг айыраң чараш кылдыр каастап алгаш, даарта Тиилелгениң парады болур шакты четтикпейн манап кылаштажып турганнар. Ол хамык орду, дуганнарны, бажыңнарны каастап чараштап тудуп каанын, кудумчу-шөлдерни шил дег кылдыр даштап каанын, Кремльдин чараш чаагайын, оон ишти-даштында янзы-бүрү үнүш, ыяштарны таарыш-

тыр тарып олуртуп каанын кончуг-ла магадап чордус ийин. Улуг Ленин башкынын Мавзолейиниң кызыл-хүрең мрамор маны дажын суйбап-даа турар мен. Чер-делегей кырында ажылчы чоннуң чырыткылыг амыдырал-чуртталгазы дээш демисежиң чораан, бистиң аас-кежиивис — Социалистиг Совет күрүнени, бистиң Коммунистиг партиявысты баштап тургускан башкы болгаш баштыңчы мында деп Мавзолейиниң баарыңга баарым ажып, кезек боданып-даа турдум. Хүннүң херели мавзолейге дээрге, бүгү найысылал Москва оон чайынналып чырып турган ышкаш сагындырып турду.

Кремльдиң улуг чаагай ордузунга база катап кирип келгеш, ырадыр-ырадыр боданып-даа кээп тур мен. «Шаандакы тайга-таскыл чурттуг, чадыр өглүг аннап-балыктап, айлап-бестеп азыранып чораан аңчы араттың оглу ам кээп, Совет чазактың, Коммунистиг партияның, улус чоннуң авыралында мында «Кремльде, күрүнениң Дээди Сөвединиң чыыжында киржиң олурар аас-кежимниң чаагайын» деп, хөй-нү-ле бодап олур мен. Чанымда бо акым, малчын депутат Михаил Суванович, база-ла шак ынчаар бодап олурган боор.

Бөгүн, июнь 23-те, сессияның ийи дугаар хүпүнде, дайын сөөлүндө ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын катап тургузар болгаш хөгжүдөр дугайын депутаттар кончуг сорук кирген чугаалажып тур. Бо айтырыг талазы-биле дыка хөй депутаттар санал-онал солушкан. Сессияның чапсар аразында депутаттар Ордуңуң Георгиевский, Грановидный болгаш өске-даа чараш-чаагай залдарыңга, буфеттеринге дыштанып хөөрежиң базып турлар.

Сессия тараанда, Тиилелгениң алдары болдуруп, бистиң маадырлыг тиилекчи Кызыл Шеринвистиң шериг баштыңчылары, чаалажып турган шеригниң командылакчылары, маршалдар, генералдар — И. В. Сталин, К. Е. Ворошилов, С. М. Будённый, Г. К. Жуков, А. М. Василевский суглар баштаан хамык-ла полководчулар залдың сценазын долдуур саадапкан. Бистиң тиилеттирбес маадырлыг Кызыл Шеринвистиң удуртукчулары бо-ла болгай.

Кремльдин сураглыг Георгиевский дээр залын долдур турупкан хамык акы-дунма депутаттар ол полководчуларга алдар болдуруп, уралап:

— Совет Эвилелинин ленинчи партиязынга алдар! Бистиң Совет чазаавыска алдар! Бистиң тилеттирбес чепсектиг күштеривиске алдар! Маадырлыг совет улуска мөнгө алдар, ура!— суг-суг дээн байырлыг кыйгылар үзүктөл чок чаңгылашып тургулаан.

Бо хамык маршалдарнын, генералдарнын мурнуку одуруунуң дал ортузунда И. В. Сталин, К. Е. Ворошилов, Г. К. Жуков, С. М. Буденный олар саадап турган. Бис боларнын мырыңай чылышыр чаынга турган бис.

— Ах, үш-ле базым хире чер. Боларнын буянын холун барып тудуп, тыва чоннуң байыр-сөзүн бараалгадып көргөн болзумза!— деп, малчын депутат Михаил Суванович бурунгаар дап берип каап тур.

Бо төөгүлүг болгаш уттундурбас минутаны ыңчаңгы депутаттар үргүлчү сактып чоруур боорлар деп бодаар мен.

2. Тиилелгениң парадынга

1945 чылдың июнь 24. Тиилелге парадының хүнү. Бис база-ла эртежик туруп кээп, «Москва» гостиницазында даргаларывысче чоруптувус.

Дүүн чемненип олурувуста, даргавыс Михаил Сувановичиден айтырып олурган чүве:

— Даарта кандыг хүн болур ирги, чүү деп бодаар силер, малчын? Силер эндевес-ле болгай силер?

— Бөгүн чаап каапкан. Эртең магалыг чаагай хүн болур ыңар — деп кааш, көөр-даа силер дээнзиг, Михаил Суванович соңга караанче харанып каап олурган чүве.

Малчынның баш удур чугаалааны-биле Тиилелге парадының хүнү ыңдыг-ла магалыг чаагай, хиндинде хир чок кааң болбаан. Чаъс чагбышаан.

Пушкин кудумчузунда «Октябрьская» гостиницазындан үнүп кээревис билек, кудумчу — шыгырт

чон, шериг чепсээ. Олар шупту Кызыл шөлчө угланган. Бис-даа кады турган депутаттарывыс — Красноярскинин, Хакасиянын, Алтайнын, Бурят, Якут болгаш Коми АССР-лернин болгаш өске-даа черлеринин депутаттары-биле шынзылгаларывысты көргүсүпүшaan, ол хайым чон аразы-биле Кызыл шөлчө чоруп-ла кагдывыс.

Чер бүрүзүнде ура, музыка, ыры-шоор, байыр-лал...

Тиилелге парадының хүнү! Тиилелге, тиилелге, тиилелге! Тайбың амыдыралдың чырыткылыг хүнү.

Ыдыктыг Кызыл шөл кызыл-чайт кылдыр шиметтинген, ыры-хөгжүм динмирер турган. Москва сырдаң бажында-ла оттуп келген. Тиилелге парадының киржикчилери — чаалажып чораан Кызыл Шеригнин кезектери, хамык күчүлүг техника-чепсек Москва-ның кудумчуларын бир-ле Улуг-Хемнин унунда, күс-кү, часкы чең дег тырлы берген турган.

Бис Михаил Суванович-биле «Москва» гостиницазында даргаларывыска келдивис. Бистин даргаларывыс С. К. Тока, А. М. Чымба бисти эртежик эдерткеш, Кызыл шөлчө базыпкан.

— Бо хамык шеригни, машина, техника, боо-чепсекти көрбөслө! Эртежик чедип алгаш, Мавзолейнин кыйыында турар черивинске чедип алгаш, таваар көрүп тураал — деп, Тока дарга мындыг болган.

Кызыл шөлде шериг дээрге тырып-ла каан чүвө. Парад формадын кедипкен, тиилелгелиг туктарын киискиткен.

Мавзолейнин ийи талазында индирде — депутаттар, чалатканнар, даштыкы аалчылар. Кызыл шөлдү шериг кезектери шыва алы берген, чаражын канчаар!

Эртенгинин таптыг 10 шакка 10 минута четпейн турда, Мавзолейнин индиринге тиилээн Совет Эвилелинин Дээди Кол командылакчызы И. В. Сталин баштаан партия, күрүне болгаш шериг баштыңчылары моорлап үнүп келди.

— Келди-ле! — деп, Михаил Суванович Кудажы өөрүшкүлүг алгыргаш, мени шенектей каапты.

Күчүлүг ура, чанныктыг адыш часкаашкыны Кызыл шөл туржук, бүгү чамбы дикке чаңгыланы берген дег болган.

Таптыг 10 шак турда, Спасский хаалгазында Ада-чурттуң дайынының маадыры маршал Г. К. Жуков аскымнап-самнап турар чараш ак аъдын мунупкан үне халдып келди. Аңаа уткуй, шериг парадының командылакчызы маршал К. К. Рокоссовский база-ла аъттыг халдып бар чор.

Олар ам шериг кезектерин эргип чоруп каан. Күчүлүг «Ура!» чаңгыланып, сактырга, делегейни кезий ужулуп чоруп турган ышкаш болган.

Г. К. Жуков Мавзолейниң индиринче үне бергеш, совет улустун, ооң чепсектиг күштери — маадырлыг Кызыл Шеригниң гитлержи немец-фашистиг араатаннарны кыра шаап узуткаан төөгүлүг тиилелгезиниң дугайында чүве чугаалаан.

Күчүлүг «Ура!» болгаш артиллерияның салюду динмирет тур.

Парад эгелээн.

Көрбээнимни көрүп-даа, хөрек-чүрээм хөлзеп-даа тур. Шүлүк одуруглары төрүттүнүп кээп эгеледи.

Дайылдажып турган шериг кезектери фронт аайы-биле эртип тургулаан. Көрүштүг-даа, сүрлүг-даа.

Баштайгы кезектер эртип турда, шинелиниң хөрээнде орденнери чайыннаан, даянгыыштыг улгады берген кижини сорук кирип алгыра каапты:

— Бо-дур, бо-дур, бистин фронтувус!.. Мээниң, мээниң, мээң кезээм-дир!— дигилей каапкаш, карактарының бүлдеңнээн чажын чоуда чоруй уламчылады.— Бо Украинаның 1-ги фронтузу-дур, бистин тывалар аңаа тулчуп турган болдур ийин — диди. Ол бистин депутат Сергей Кузьмич Кочетов-тур.

Кызыл шөлде индирде турган депутаттар болгаш чалатканнар Хамааты болгаш Ада-чурттуң дайынарының киржикчизи ол маадырынче бо-даа берге-ле кижини эвеспе дээнзиг көрнүп келген. Бис Совет Тызаның депутаттары аңаа чоргаарланмас арга чок болдувус.

Кырывыста — кызыл туктар, лозуннар. Ооң соонда маадырлыг Кызыл Шеригниң техниказы. Кайгамчыктыг «Катюшалар»... Чер-дээр ана динмирээр чүве!

Шеригниң кезектери чаалажып турган фронтунарның аайы-биле эртип-ле тургулаан.

— Украинаның 1, 2 дугаар фронтунары! Бистин эки турачыларывыстың кезектери маңаа киржип чоран болгай аан — деп С. К. Тока чугаалады.

— Тываның чонунуң белектерин чедирип тургулаан фронтучуларывыс бо-ла ыйнаан — деп, А. М. Чымба, М. С. Кудажыга чугаалады.

— Хаа, ындыг-дыр аа, дарга!— дээш, малчын Михаил Суванович Кудажы фронтуга белек чедирип чоранын сактып кээп, улам сорук кире берди.

Кезектерниң мурнунда — тиилелгелиг кызыл туктар. Ооң соонда алдын-сарала көк формаларлыг командирлер селемелерин чайыннадыр туткулаан. Оларның соонда дең-дески чыккыладыр баскан солдат — маадырлар. Орден-хавыяалар оларның хөректеринде орай дүннүң сылдыстары-ла.

— Парадтың күчүлүүн, түрлүүн! Мындыг күчү-түрлүг шериглиг улус тиилеп-даа турбайн канчаар. Ленин башкынын, ооң Коммунистиг партиязынын тургузуп каан шерии-дир ийин. Бистин тыва улустун тоолунда аткан огу ара дүшпес, адаан-мөөрейге алыспас, чаактыгга чаргызын алыспас, чарынныгның адаанга дүшпес, чер-дээрин сиртиледир девип, кадыг черни кажыкка чедир, эриг черни эмигге чедир басып туруп шүглүп үнер маадыр оолдар бо-дур ийин— деп, малчын депутат М. С. Кудажы магадап-магадап чугаалаанмышаан тур.

Кезектер эртпишаан... Күчүлүг танкалар, транспорттерлар, пушкалар, фашистерниң ырмазын сыккан кайгамчык «катышалар» Москваның черинде, бомбачы, хыдыкчы самолеттар дээринде динмирээн, хөлзенчиг-ле! Чер-дээр ана динмирээр чүве!

Шериг парады дооступ турда, хамык-ла хурааттынган фашист туктарны Мавзолейниң доразынче чүс-чүс совет солдаттар октагылапкан. Парад доосту бергенде, ол октаттырган өртең-сазан, орбак-самдар

фашист туктарны депутаттар барып көрдүвүс. Чон-
пуң аразы-биле чеде бээривиске, Мавзолейини баа-
рында фашист Германияны тиилээн маадырлыг Кы-
зыл Шеригниң хамык маршалдары, генералдары —
Ворошилов, Буденный, Жуков, Василевский, Конев
суглар баштаан шериг баштыңчылары.

Ол октаттыңган фашист туктарның аразында кан-
дыы чок дээр — кас демдектерлиг, кара-ала, сыйык-
сыйык, орбак-орбак, өртең-сазан. Фашистерниң бас-
тырып, бажы-биле барган туктарын ол полководчу-
лар долганып алган, бот-боттарының эктин
часкашкылаан, бир-ле чүве дугайын хөөрешкен тур-
гулаан.

— Фашист капут! Ол боор! — деп иштимде карга-
нып тур мен.

Шериг баштыңчылары мавзолейиниң ындынче чо-
рупу, а бистер С. К. Токаның соо-биле хайым чон
аразынче шымнып чоруп кагдывыс.

Кызыл шөлде чон — далай-ла.

— Канчап чедип алыр улус боор бис. Тиилелге-
ниң парадынга киришкен — аас-кежиивисти көр-
беспе!

— Чүү деп чүү дээр боор, дарга — деп, депутат
М. С. Кудажы малчын деткип каап чор.

— Совет нам, чазактың ачызында мында бүгү
Тыва киржип турар деп билинер. Бот-боттарыңардан
азышпайн чоруп олуруңар — дигилеп каап, С. К. То-
ка бурунгаарлап-ла олур.

— Тайга-даа ишти мындыг эвес бооругай, ана ат
чүве-дир — деп, Александр Маныгевич кара кайгаан
шургул чоруп олур. Кижиниң хөк бодап каттыргылаар-
даа.

— Харын аан, дарга, маңаа черле азып болур-
дур, холуңар каям — деп, Михаил Суванович хөө-
редн.

Хайым чон чер-черде бир-ле шериг кижини хол
кырында салгарган турар.

— Көрөм, дарга, көрөм!..

— Чүү болду?

— Ворошилов маршалды бо улус хол кырында
өрү октаан тур!

— Кайы, кайы?! Кайынам, өске маршал-дыр.. Бээр, бээр, бис база!— дээш, ийи даргавыс бистиң-биле кады улус аразындан барып, демгивисти өрү салгаржып эгеледивис.

— Советтиг Тываның өмүнээзинден, Совет Тывадан... Саян сыннарның Тывазындан!— суг-суг дигилел, ол маршалды, та генералды чүве, өрү салгарып тур бис.

Оон чоруп олурувуста, база бир кара-көк хептиг генералды өрү октаан турлар. Бис-даа база-ла эмиглежи бердивис. Демги-ле сөстөривис-биле байырладывыс.

— Совет Эвилелининң ийи дакпыр Маадыры, Соңгу полюстуң Саган-Өгбени Иван Папанин ышкаш чүл!— деп, даргавыс мындыг болду.

Шериг улустар мороженоени адыш-адыжы-биле саткаш, улуг-биче кижилерге белеске тутсуп тургулаар болду.

«Москвага» арай четпейн чоруй, база бир шериг кижини өрү салгарыштывыс.

— Өршээп көрүнер, ха-дунма, ужудукчу кижимен. Дайышның дээринге өлүртпээн бодум, төрөөн тайбың дээримге өлүр эвес мен, кээргеп көрүнер!— деп баштактанып, агаарда ужугуп турган.

— Охалай, охалай, ам-даа бедидир!— дижип, каттыржып, ол ужудукчуну үр-ле салбайн турдуvus.

Даргаларывыстың турганы «Москва» гостиницанының эжиинге кээривиске, база бирээни өрү ужуткап тур. Иткилежи, сынмарлажып чоруп, бис база-ла салгаржып эгеледивис.

— Совет Эвилелининң үш дакпыр Маадыры Кожедуб ол ышкаш чүл, танывадынар бе?— деп, даргавыс мындыг.

— Маадырларның хөйүн кижим аайын тыппас, та кайызы болду?— дээш, Маныгьевич каттыра-дыр.

— Хөрөөн көрүнер даан, дарга, үш алдын сылдыс бар болду, ол кандыг маадыр боор чүвөл?— деп, Суванович элдепсинип айтырды.

— Дидим, дидим, ол Кожедуб маадыр-дыр, дүрген, дүрген, бээр, бээр — деп, дарга далаштырды.

Дарганың өрээлинге кээп, Тиилелгениң парадын Совет Тываның өмүнээзинден хөөрежип, өөрүп дем-дегледивис.

Өөрүм депутаттар эртен чанар апарды.

— Тиилелгениң сессиязынга-даа киржип, Тиилелгениң парадын-даа көрдүвүс. Ам дүрген чанып, чоңга илеткесвес болза, хоржок. Ажыл баш ашкан — суг-суг деп, Тока дарга далашкан олур.

Кежээ Тиилелгениң салюду чаңгыланып, чүзүн-бүрүн чечек оттар дээрни шыва ап турган.

— Тиилелге!.. Тиилелгениң парады!

Олар черле кижиге сагыжындан ыравас.

Тиилелгениң парадын көрүп турувуста, төрүттүнген шүлүк бо:

Москваның Кызыл шөлү магаданчыг
Парад диргээн, Тиилелгевис байырлап тур.
Магачынны — фашистерни басып тиилээн
Маадырлыг Кызыл Шериг парады бо.

Мавзолейниң баарында Кызыл шөлде
Парад чыскаал, марш-хөгжүм диңмиреп,
Башкы Ленин боду база байырлалда,
Маадырларын уткуп чалап турган дег-дир.

Айыыл-биле тиилелгевис чаңгыс угда
Адааннажып бержип турган кадыг өйдө
Ада-башкы Ленин чарлыгы чоннуң чүрээни
Аткан октар дыымас кылдыр каннап турган.

Дөртен бир чыл — дөртен беш чыл аразында
Төккөн ханга араатанны тииледивис!
Төөгү көрбээн тиилелгениң парад күжүн
Төрөөн чуртум, Москвам бөгүн эртирип тур.

Москвадан, Сталинградтан Берлин чедир
Базым саны тиилеп эрткен маадырлар
Марш-ырлыгы хөгжүмүңгө үдеттирип,
Мавзолейниң баары-биле эртип-ле тур.

Орден-шаңнал хавыяалар хөрөк сыңмас —
Орай дүң сылдыстар дег чайынналган,
Октаргайның тынын алган дайынчылар —
Орус черниң маадырлары эртип-ле тур.

Оккур дүрген самолеттар, танкылар,
Оттуг, күштүг катюшалар диңмиреп тур.

Ооц безин шимээниден дайзын коргар —
Ол дег күшту Чер-даа, Дээр-даа дыцнап чорбаан.

Дээрниц хүнү мындыг парад көрбээн болгаш,
Терең булут аразында байырлап тур.
Дерлеп чыскаан шериг, чепсек парадындан
Делегейниц чери катый шимчен турду.

Бастырып кааң фашистерниц сүлде-тугу,
Мавзолейниц доразынче октаттырды.
Араатанны базып тиилээн кызыл туктар
Ак-көк чаагай дээривисте киискип турлар.

Кымның чурту бөгүн шимчен турган ирги?
Кызыл Шериг парадының күчүзү ол.
Кымның чурту кызыл-хүннеп турган ирги?
Кызыл Москва шимелдезиниң хсрели ол.

Башкы, сонгу Таңды, Саян аразында
Малчын Тыва төлээлери бистер база
Акы-дуума маадырларның парадынга
Араттарның байыр-сөзүн йөрээп тур бис.

1945, июнь 24.

Москва, Кызыл шөл — Кызыл.



Виктор САГААН-ООЛ

ЧАСКЫ ЭРТЕН

Чаа тыва бижикти чоң кайгамчык сонuurгап өө-
ренип эгслей берген үеде Кукуйлаан бодунуң кыш-
таанга хар чаапканда көжүп келген. Хары үженге
чаа үскен аныак өг-бүлениң ээзи. Ийи уругларының
улуу — чеди харлыг оглу кидин-не дөстүнмес аажы-
чаны киткеп, ойнап-хөглээриниң эгезин апкан тур-
ган. Кыс уруу үш харны чаа-ла харлаан, чаптанчыг
чаңы часкы сугнуң агымы дег өөскүп кел чораан.
Хуу ажыл-агыйлыг Кукуйлаанның кол-ла сагыжы,
човаар чүвези — амыдыралдың кол өзээ — мал-ма-
ганы болуп турганы билдингир.

Чаа тыва бижик үнгениниң дугайында дыцнап
каг-ла, сумуга бактааган арбанның араттары-биле
кады кежээки бижик бөлгүмүнге кирип алган. Даң-
гаар-ла кышкы кежээлерде болгулаар кичээлдерге

идепкейлиг өөренип тургаш, тыва бижиктин үжөн үш үжүктөрүн танып, доктаадып апкан. Ооң соонда кожуп бижип эгелээн.

Бижик бөлгүмүн ликпункт сургуулу дооскан анык кыс Иликмаа башкылап турган. Ол башкының башкылаарының билдингири кончуг. Эң ылаңгыя улгады берген кижилерни дыка-ла кызып өөредир. Кукуйлаанның баштай-ла кожуп бижээн сөстери кожуун, сумунуң ады, алган ынак эжиниң, уругларының ат, фамилиялары болган. Оон улаштыр өске арбаннарда төрелдеринге чагаа бижиптер апаргаш, сеткил-сагыжы хайныгып, хей-аъды көдүрлүп келген.

Ачазының бижик өөренип турарын чеди харлыг Чээнеги хажызындан харап турза-турза, хүлдээн самбырага кыска сөстөрни база кожуп бижиптер апарган. Ава-ачазы ону эскерип кааш, хөлчөк-ла өөрээннер. Удаваанда Чээнек «мурнай үнгөп кулакты, соннай үнгөп мыйыс эртер» дээри ышкаш. чаа бижикке ачазын ажа дүжүп турар апарып-тыр. Ол дээрге оглунуң көргөнин халас ытпас, дыннаанын өөрле утпас угаан-сарыылдыынга ада-иези бүзүрөөн. Ынчангаш Кукуйлаан кичээлдерге баарда оглун база эдертип алып апарган. Кичээл үезинде башкының айтырыгларынга ачазы тулар дей бээрге, Чээнек бүдүү сымыранып дузалажы кааптар. Эң ылаңгыя сан кичээлдеринге ачазы болганчөк-ла оглунуң бодалгаларынче карак уштаар ужурга таварышкылаар. Ол онаалгалар күүседирде, Чээнек барык-ла ачазының башкызы апаар. Чээнектин салымныг угаангырын барымдаалааш, бижик башкызы чайын Кызыл хоорайда пионер лагеринче чорударын азаан. Авазы Анаймаа база-ла анаа олурбаан, самбыраны хүлдээш, оглуңга башкыладып тургаш, база-ла номчуп бижиптер апарган.

Үш ай төнүп, дөрт ай ортан чедип турда, адашкылар кежээки кичээлче чорупканнар. Авазы база дөстүнмейн, үш харлыг Үренмаазын чүктөпкөш эдерипкен. Кичээл кожазында аалга болган. Ол кежээ чүгле кичээл эвес, бижик бөлгүмүнүң өөреникчилериниң шылгалдазы база болуру билдине берген. Чеди харлыг Чээнектен эгелээш, алдан харлыг Акпаа-

нак ирейге чедир чыылганнар өгнү чык долган. Иликмаа башкы улуска баштай диктант бижиткен. Дараазында сан бодалгазы болган. Ооң соонда номчулга үргүлчүлээн. Бир минутада кым кижичеже сөс номчуурун Иликмаа башкы солагай холунуң судалы алданга чедир согарын санап оргаш эрттирген. Иликмаа башкы шылгалданың түннелин чарлай каапкан:

— Шылгатканнарны дөрт хуваарга, адак демдектиг кижилер хөй-дүр. Ортумактар оон эвээш. Анаа эки кижилер оон-даа эвээш-тир. Тергиин эки кижилер чүгле тос кижиче болду. Олар колдуунда-ла дөө олургулаан элээди оолдар болгаш аныяктар-дыр. Эң-не тергиндээн кижиче Кукуйлаан акыйның оглу Чээнек болду—дээрге, бүгү-ле олурганнар адыш часкап дүжүргеннер.

Иликмаа башкы Чээнекти «Тыва бижиктиң дүрүмү» деп ном-биле шаннаан. Өскелеринге карандаш, кыдырааштар үлөп бергилээн. Иликмаа башкы оожум туруп келгеш:

— Эргин эштер! Ам чеди хонгаш, бүгү-ле яды-мөчүт ажылчын кижилерге уттундурбас улуг хүн болур. Ол канчангаш онзагай хүнүл дээрге? Өртем-чейде өрү баштыг яды кижилерге эрге-шөлээ хосталганы берген улуг Ленин башкының хинин кескен хүнү-дүр. Ынчангаш бүгү сумунуң чону суму төвүнге чыгыр. Бистиң арбандан бо-ла олуруп турарлар шупту баар болза эки. Орта бүгү сумунуң бижики бөлгүмнериниң ниити түннелин үндүрер. Ооң соонда тускай бедиктеп шимээн индирге Ленин башкының улуг чуруун хүндүткелдиг чалап ёзулаар—деп чу-гаазын дооспушаан,—Бүгү делегейинин дарлаткан ангызының баштынчызы улуг башкы Ленин делгерезин!—деп йөрээл салган.

Олурганнар бир шиг-биле тура халышкаш, ураа-лавышаан, адыш часкап шаг болганнар. Улус оожургай бээрге, Акпаанак ирей туруп келгеш, тас бажын суйбагылап, хөрээн алгыды чөдүргүлээш ай-тырган:

— Адырам, башкы. Леней башкының төрүттүнген

хүнүн ам билип алдым, ынчаарга ам Лсней башкы бар ирги бе?

Иликмаа башкы туруп келгеш, харыылаан:

— Ленин башкы 1870 чылдың частың ортаа айынын, тодаргайлаарга, дөрт айның чээрби ийиде тэрүттүнген. 1924 чылдың кыштың ортаа айының чээрби бирде мөчээн — деп чорда, өгнүң ээзи көк баштыг кадай:

— Оок, халагым ай, мээң-биле чажыт башкы ышкажыл — деп хомудаан.

— Сүлде-ле бо! Лсней башкы мөчээн чылда дунун божан кижидир мен. Ол оглум ам он ийилиг, дуу олулар ол-ла болгай — дээш, өшкү кежи тоннуг оолче айыткан.

Иликмаа башкы чугаазын уламчылаан:

— Улуг Ленин башкының башталгазы-биле 1917 чылдың Октябрьның хувискаалы өөскээн чүве-дир. Дарлаткан арат чон-даа эрге-шөлээлиг болган. Ынчангаш Ленин башкының боду мөчүзе-даа ады, херээ өлүм чок! Ам бөгүнде бистиң тыва араттарның хостуг, эрге-шөлээлиг, үжүк-бижиктиг апарганы база-ла баштыңчының ачызы-дыр.

Олурганнар хөглүг шимээргеп, арыннарының хүлүмзүрүглери имис дең чырындан артык чалбыышталы берген ышкаш болган. Часкы даң хаялап келгенде, чон аалдарынче омакшылдыг тарап чангылаан. Аныяктар кайыын тараар боор ийик, даштыгаа бөле тургулапкаш, «Төп-ле сургуулду» чиртиледди бадырып турган. Даңның хаяазы чөөн чүктен улам-на далажып кел чораан.

Дөрт айның чээрби ийиниң бүдүүзүндө, арбанның араттары болгаш аныяктары аътты аъттыг, шарылы шарылыг сөктүп бадыпканнар. Хамыктың бажында алдан харлыг Акпаанак ирей бичии кызыл тукту тудуп алган чортуп олурган. Кызыл тук часкы салгынга чалбыыш дег хөлбеңейнип чораан. Аныяктар боттарының чогаатканы чаа ырызын ыяңгылыг бадырып чорааннар:

«Ие-чуртум, Тыва чуртум —
Ийи караам огу чуртум.
Идегелдиг буян-кежи —
Ленин башкым авыралы».

АЛЕКСЕЙ ТООРУКОВИЧ

(Тоожудан эгелер)

I.

Суурнуң төп кудумчузунда эң улуг, эң чараш бажың онза шиник көстүп турган. Соңгалары улуг-улуг, ханалары бедик-бедик. Чинге демирлерден каңпап кылган угулзалыг улуг эжиин, манзы херимин дээр-биле өңнөш кылдыр будуп каап. Эжик бажында Хөй-Терек ортумак школазының адреси шил хоо эттүр кылаңайнып турган.

Улуг эжиктин кыдыында хаай идиптерге, боду-ла сенчилени бээр бичи эжиктен каткы-хөглүг уруглар бөлүк-бөлүү-биле шуужуп үнүп турганнар. Туткан сумкалары кижичи-кижинин хирези-биле улуг-бичелиг. Хөй кезинин күскү тоннарының хөрөктери ажык. Оон кызыл галстуктар чайнап, кыс уругларның чаштарында кожаалары чылыг бөртчүгөштер адаандан өң-бүрү хөлбеңейнип чоргулаан.

Школаны алгыдыр тудуй, чаа дериглер-биле чет-челээнден бээр элээн үе эрте берген. Ынчаардагы директорну район төвүнде бедик албан-дужаалга депшиде берген чүве-дир. Чаа директор дораан тыпты берген. Кожазы директорлар анаа душкаш: «Чолдуг үрөң-дир сен, чаг иштинде бүүрек дег эгелеп тур сен. Бистер чарык деспиден эгелээн болгай бис»—дижип, илейтир-ле адааргалын сөглөп турганнар.

Шынап-ла эрги директор школада бар эки чүүл бүрүзүңге угаан-дерин синирген кижичи дээрзин билбес кижичи ховар. Ооң дужунда школа кабинеттиг башкылаашкынче шилчип, ажылы шулуудаан. Ооң сурап тылкан дериг-херексели, ажылының бай дуржулгазы балалбас ис бооп артып калган. Ол истиң тода соргаа бо башкылар өрээлинде безин көстүп турган: дөрүңдө өңнүг телевизорлуг, көрүнчүктелип турар хүрең шкафттар, столдар, чымчак сандайлар салгылаан делгем, чырык өрээл. Ханаларда шимелде безин барык-ла олчаан. Ындыг болур-даа ужурлуг.

Амыдыралдын дүрүмү ышкакжыл. Кандыг-даа салгал өгбелеринден өнчүнү алып, ону арбыдадыр, сайзырадыр хүлээлгелиг.

Бүгү дерин бүрүн, бүдүн өрээлде башкылар чөвүлели чыгып, бирги улдуннун түннелин чугаалажып турган. Өзөк айтырыглар удавайи башкарлы бергилээн. Өөредилге эргелекчизи Нина Михайловна допчу харызын доозары билек, директор сөс алган.

«Чаг иштинде бүүрек дег» эгелээн директор Бадый Хоюг-оолович Ортунай шилгедек сынныг, хоюг хүрең шырайлыг, бедик, тырың мага-боттуг, дөртөн чоокшулай берген күдер кижин. Ол Нина Михайловнаның өөредилге-кижизидилгелиг ажылга берген үнелелинге катчып, кылдынган чүүлдерин немей санагылап, чугаазын эгелээн.

Өрээлдин бир ханазын дургаар салган чымчак сандайларда кезек башкылар директорнун чугаазын аажок кулак салып дыңнаан органнар. Оларнын аразында ортумак сынныг, бажының хүрең дүктери кидин көгерип орап, делгем хаваанда сыгыглар сомазы арбыдап келгилээн, терең кирбиктинг, саргылзымаар карактарлыг кижин блокнодунга демдеглел кылып орган. Ону Алексей Тоорукович дээр. Ооң Агар-оол деп фамилиязын дорт адап орган кижин чүгле бо школада эвес, бо Хөй-Терек суурда, бо районда ховар-ла боор. Черле ынчаш башкыларнын фамилиязы-биле адаар дээрге, чүге-ле ийик, ааска эптешпес, дыл ээлбес. Чок-ла болза «башкы» деп сөстү кожуп адаар. Шаг-шаандан кандыг-даа улус эргим чоок кижининиң адын адаардан эрткеш, удур көрүп, улуг ыттап безин дидинмес чораан. Ооң-на салдары бооп чадавас. Ынчанмайи канчаар, кижинин эки башкызы ада-иези-биле дөмей-ле болгай. Чамдык оолдар, уруглар күзүн школага келген дарызында эскетчок кадында башкыларын бо-ла «авай», «ачай» деп салчай адантарын Алексей Тоорукович чеже-даа дыңнаан, чеже-даа чаптаан кижин-дир. Башкы өөреникчизинге ол хире чоок болбаан шаанда, бүгү назыда чүгле башкы ат кадагалап артып каар деп ол билип чоруур.

Бадый Хоюг-оолович чугаазынга четпестернин

үнгөн чылдагаанын шын эскерип, оларны чайладыр аргаларны тып, сорулгаларны идип үндүрүп тура-ла, бодунга дээй бээр хире чамдык четпестерни хоюглап, долганып, оюп, дидим шүгүмчүлөл кылганнарга бирде кадалып, бирде сезиг ап, ойда дүжүп каап турган. «Кижиниң кошкак талазы дылындан дынналы бээр, хөңнүнден көстү бээр чүве дээн. Аъдың өскээр аскымнай берди ышкаш»—деп, Алексей Тооруквич директорунуң чүнү чугаалап турарын кымдан-даа артык билир болгаш хараадап боданган. Башкы намдары үжөн чылдың иүүрүн көрүп келгиже, чеже четкелдер дыннап, номчуп, ында чеже бодалдарны дензилеп, бодунуу-биле сайгара бодап, оон-биле үүлө-херээн иүүртеп, башкарбаан кижини деп. Ынчангаш ооң алызындан оожум бүдүжү дүргөн түншөл кыла кааптарындан оваартынып келчикпе, бо хуралга санал бээр деп бодаваан-даа кижини чүве-дир, дораан тура халып, дорт удурланып үнеринден база чигзинип орган. Удуртулганың ат-алдары кезээде турар болгаш ону камгалаар ужурулуг. Ам удаада Алексей Тооруквич ынчаар бодап, бодун туттунуп ап орган.

— Үндезин айтырыглар шиитпирлеттине берди. Ам чогуум хоомай эвес, ынчалза-даа колдуунда чүглө бадылаары арткан бир айтырыг бар — дээш, Балый Хоюг-оолович чугаазын дооскан дораан, бирде билээнде шагынче көрүп, бирде өөрсдилге эргелекчиниче айтырган шинчилиг көрө каап чугаалаан.

— Баштай черле чугаалажып көрсө эки боор. Чүглө ооң соонда бадылаар — деп, Нина Михайловна буу-хаалаарынга хөөн чок чаны-биле директорну чазамыктай тыртып каан.

— Айтырыгның ужуру мындыг чүве бо, эштер — деп, директор база шагынче көрүп, далаш уламчылаан:— Нина Михайловна бистер бо айтырыгга хамаарыштыр чангыс хөөннүг улус бис. Алдыгы «а»-да Пар-оол Эрендиктин энир чылдан бээр үүлгедиглери бажын ашкан кижини-дир. Бо чылын бирги улдуң дургузунда безин чеже оор кылып, таакпылап, шош үүлгедип келди — билген, көргөн силер. Анаа удур кандыг хемчеглер алдынмаан дээр! База бажын

ашкан чүве-ле болгай. Херек ам шагдаага четти. Пар-оолду школадан үндүргөш, тускай школаже шилчидер деп санал бар. Үндезин кылдыр хуралдын протоколундан ушта бижилге херек — ол-ла...

— Шын-дыр — деп, бир чоон үн дунук дыңналган.

— Катчыр-дыр бис — деп, ийи чиңге үн база немешкен.

Бир-ле кижги аар улуг тынган. Өрээл ишти ыркым-на барган.

— Пар-оолду пионерден үндүрбээн-не болгай бис — деп, вожатыйның үнү дыңналган.— Ужурун эки билбес кижги-дир мен. Ынчаарга ажырбас-ла чүве ыйнаан.

— Ажырбас-ажырбас — деп, Бадый Хоюг-оолович бир холун харбаш кылган.— Ооң баар школазында пионерлер чок эвес. Ооң өг-бүледе байдалын база көрүп турар чүве. Долу күрүне хандырылгазынга баар, амырай бээр болгай. Че, эштер, бадылаар бис бе?— деп, директор айтырып бар чорда, бир чидиг үн ону үзе шаапкан.

— Дөрт чүс өөреникчини өөредип, кижизидип тур бис. Чангыс өөреникчиге канчап дынмайын турарывыс ол? Ынчаарывыска таарышпас, эштер. Мен бодаарымга харын-даа ыянчыг чүве-дир.

— Таптыг бодап көрүнерем, башкылар — деп, алды «а» класстың удуртукчузу Шевер Чудай-оолович Хүрбелдей тура халып келген.— Школада чангыс Пар-оол чурум үрөп, багай өөренип турар эвес. Бисте чангыс эвес башкының нервизин үрөп турарлар чок эвес-ле болгай. Пар-оол дээрге ужурунда сеске өөренир кижги-дир. Ийи чыл катап олурган. Өскелерге чүгле ооң багай салдары чедип турар дээр мен. Ону ап каапсывысса, бүгү дөрт чүс өөреникчивиске чүгле экини күзээнивис ол болур. Опчоктарга кеземче болзун...

Алексей Тоорукович блокнодун хаай идишкеш, демир хыралыг көстүүн уштуп карманнааш, саргыл карактары-биле бир-ле чугула чүве дилээнзиг, бирде олурганнарны эргилдир көрүп, бирде дээвиірже кайгап, көзүлдүр-ле хөлзей берген. Ол хөрээн ажыда

чөдүрө каапкан. Кыйыында ханада чөлөп кааны хол-га эптештир улчугуп калган ыргак тудалыг сарыг дая уннуг даянгыжын туткаш, арай дүргөү туруп келген. Даянгыжының пөдүлээлиг ужун шалага лөт кылдыр үстүргөш, оң холунуң кырынга бүгү ма-га-боду-биле көдүрлүп алгаш, оожум чугаалаан:

— Пар-оолду ынчанмайн көрээли, эштер. Оол-биле орта ажыл чоруткан бис бе? Хамыктын мурнунда мону саназа эки боор. «Эр кижиниң ырмазы үш» деп чугаа база бар болгай. Хуумда оон дыка берге-зинмейн турар мен. Чергелешкек класс-тыр, мээң б «б»-же шилчиди көрзүңөргө чүл? Ол база кеземче-ниң бир хевири-дир. Бирээде ол, ийиде, чүл дээрге...

— Алексей Тоорукович!— деп, б «а»-ның удур-тукчузу шуут-ла үзе кирипкен.— Каттыныгларның сруннарын солаанындан түң өскерлир бе? Бора-бү-дүн айтырыг-дыр, харыылай кааптынарам.

Алексей Тоорукович шак дүжүп, директорже кө-рүнгөн. Хурал хүндүткевейн, аас доза хап орган кижини эскерзин кылдыр бодаан. Чок, директор чүнү-даа ыттаваан.

— Айтырыынарны ажыл-биле харыылаар апаар, Шөвөр Чудай-оолович. Амыдыралды чүгле сан эрте-минге денней бээривиске, таарышпас болдур эвеспе. Кедизи барып, түң өскерли берген дижик, чүнү чу-гаалаар силер. Оол-биле, ооң-ада-иези-биле тодаргай ажылдап тургаш көөр херек...

— Ийет, ыңар, тодаргай ажыл чорутпаан деп мындыг силер ыйнаан — деп, Хүрбелдей база доза каккан.— Ынчап көзүлдүр-ле кижиниң күжүн, дерин довурак алдынче хөмө теп кайып болур чүвсү?!

Директор демир-үжүү-биле столду соктай каап-каш, чугаалаан:

— Оожум-оожум, башкылар! Ажыл чоруп-ла кел-ген болгай, Алексей Тоорукович. Маңаа, Пар-оолга хамаарыштыр школа баштаар чери безин холун хавартып алган дизе меге эвес болур.

— Кижизидилге херээнге ажылдың санын эвес, дэштиин, сыныш чогуң көөр — деп, Алексей Тоору-кович белең салдыгар хире эвес болган.—«Берге» өө-реникчинин психологиязын шын билип, чөп башка-

рар, ооң кандыг салдарга алзын, кижизидикчиге канчаар, чүү дээш чөрүжүп турарын эдер херек. Кижизидилге ажылының шынарын, түннелин дораан-на карак-биле көрүп, хол-биле суйбаары берге, ынчалза-даа бир-тээ ажыл чоруп турган болганда, түннели турар ужурлуг. Бөгүн бис кандыг түннелди көрүп тур бис? Чок-тур. Бо дээш хамыктың мурнууда Шервер Чудай-ооловичини буруудадыр херек. Пар-оолду эде кижизидеринге чогум кандыг бергелерге үзүп турар бис, тодаравады. Ийе, ам-даа ажылдаары чугула хире-дир. Оолду мээң клазымче шилчидеринерни дилеп турар ужурум ында.

Башкының дидим санал көдүрүп орарын билип, Нина Михайловна дораан тура халаап:

— Алексей Тооруковичиге бүзүрөпсивиссе, черле чазыг болбас боор, эштер — деп, өөредилге эргелекчизи дидим чугаалап эгелээн.— Ооң байлак дуржулгазынга, чүткүлүңге, туруштуунга бүзүрөп-даа келген бис. Ылангыя чогаадыкчы, тывыгыр чорук — ооң онзагай шынарларының бирээзи болгай. Ооң б «б» клазын көрүңерем. Володя Сарыгбайны эрткен чылын-на «берге» өөреникчилер даңзызындан ушта бижидивис. Ол чүгле башкының билдилик күжөннишкининиң ачызы деп шупту бүзүрээн бис. Класс ам бирги улдуңда-ла чүс хуу өөредилгенин чедин алды. Алексей Тоорукович бодунга күштү мөөңнээрде кижилерниң аразында шын харылзааны тургузуп алырындан эгелеп турар. Чүгле башкы биле өөреникчинин эвес, башкы биле ада-нениң, өөреникчи-биле ада-нениң, башкы биле башкыларның, өөреникчи биле өөреникчилерниң аразында демниң, шын харылзаанын тудар, ону камнаарын билер кижилер.

Алексей Тооруковичиниң кызыдып орарын, черле кижиниң ынаныштын билди ыйнаан, өрээл ишти ыржым-на барган — улус боданы берген. Ам кым-даа улуг тынмаан, кым-даа доскут сөстөр октаваан. Харын бир өткүт үн кыска ыржымны үзе киришкен:

— Бичин кижини буруудадып, судтан турган черге келген дижик силер. Кымга болчур силер? Алексей Тоорукович шын кылып турар дээр мен. Ынчангаш ону деткнир херек.

Саналды Хүрбелдейден өскези шунту чая бады-
лапкашнар. Пар-оолду 6 «б»-же шилчидипкен.

Ол хуралдап сонгаар Хүрбелдей, даш ханага дуг-
латкан чүве дег, Агар-оол башкыже белен-селен кыл-
чаш кылынмас, безин орта менди солушпас апарган.
Хуралга ол анаа эвес «ыңарлап» олурган болгай
аан. Мооң мурнунда Алексей Тооруковичиге каш-даа
шүгүмчүлеткен кижичүве-дир.

Ам анаа харын-даа сезинчиг апарган. Бо Агар-
оол деп кижичүве Пар-оолду башкарып шыдапкаш,
Хүрбелдейниң холунуң кысказын сойгалаар дээни ол
ирги бе? «Ындыг-ла амыр боор он, Пар-оолду эдин
алыр деп чыткаш, ырмаң сынып, ыргааң хөндүрүп
алдың. Берге-ле эвеспе»—деп, Хүрбелдей дигин
ызырны каап, шыжыгып боданган.

Бир катап Алексей Тооруковичиниң чок черинге
башкылар аразынга мынча деп-даа орган:

— Агар-оол деп кижичүве кайын орта деп бо. Ам кан-
чаар, Пар-оолду берип-ле кагдым. Көөр деп чаагай
чүве бар болгай. Барып-барып, чонга шоот, амытан-
га ат бооп, сотка олурза, когую ыйнаан. Ооң-биле
чөрүжүп деп чүве буга думчуун чудуруу-биле үтээр
дээни-биле дөмей чүве-дир ийин.

2.

Алексей Тоорукович берге дээн үлүгге онаажы-
рын хуралга санал бээр мурнуу чарында-ла энде-
вээн. Кым билирил, Пар-оол күш четтирбейн барып
болгай. Амдызында ындыг, мындыг түңнел кылып,
өттүр көөрү берге турган. Ынчанмыже доктаамал
эвес дээрден башка, бодунуң башкылап турар эрте-
миңге Пар-оолдуң углуун сактып келген. Бир катап
бижээн ажылы хирлиг, эдиглерлиг-даа бол, чедиш-
кини демдегеп, «4» салып каан. Өөреникчи анаа
өөрүп, хей-аътка чүгленип алгаш, дараазында ажил-
дарны шору күүсеткилээн. Канчап-ла ийик, үш-дөрт
хонмайи чоруй, оол мырыңай өскерлип каар болган.
Бир-ле чүвеге шыжыккан, кылыктанган, өөрүңге, азы
башкыларга чөрүшкен. «Пар-оол ынчалды-мынчал-
ды» дишкен чаргылар келир. Демги «4» демдектер
кайда боор, шуут-ла «2»-ге барып дүжер. Башкы ын-

чан оолдуң байдалын көргөш, «2»-лер салбайн баар. Оол база-ла хөнүгүп, чүгээртеп эгелээр. Ынчанмайн канчаар, алызындан хире-чергези-биле билиг бар болганда. Ындызын биле тура-ла, чамдык башкылар баш бурунгаар чаңгыс-ла демдек —«ийилер» азы арай боорда «үш» салыр, оон черле эрттирбестер. «Берге» өөреникчи ынчаар-ла хүнден хүнче алыр демдээн безин билир болганда, школаже баар хөннү чидип, өске эш-өөр дилей бээр, өске херектер үүлгедип бээр ужуру ында. Бо бүгүнү бодап кээрге, башкыга чаа бодалдар төрүттүнүп, сагыжы оожургап, хей-аьды сергеп келир болган... Бичии кижилер-биле кожа чоруп, школаны өөрүшкүнүн бажыны кылыры башкыга канчап чалгын болбазыл? Кижизиг чорук шын харылзаадан эгелээр деп Нина Михайловнаның чугаазы база кирген. Ийет, бүгү ажыл чергелешкек болган тудум улам дээштиг...

Алексей Тоорукович бо черге колхоз фермазынын ийи класстыг эге школазы турда-ла келген. Ынчан сууржугашты Чаңгыс-Терек деп адап турган. Шынар-ла төп кудумчунун ужунга хоютку дег чаңгыс чодур терек турган. Ол үеден бээр чүс чылдың улдуну ырак ашкыже ажы-төл өөредип келгеш, бо чернин кодан халыыр кокпазын-даа эндеве, сууржулганын шурап эрткен шапкын оруун-даа көргөн, хууда үлүүн аңаа өргүп-даа келген кижилер чүве-дир. Башкылап келген чылында-ла өөреникчилери-биле чаңгыс терекке кожа теректер олуртуп эгелээп. Беш чыл эртип чорбуже, бүдүн суур кара-ногаан теректер одуруглары-биле хаажыланы берген. Мону улуг улус база деткээни чугаажок. Өөреникчилернин саналы-биле ферма суурун Хөй-Терек деп эде адаан, а ферма удавайн сес чыл школалыг салбыр төвү апарган. Он чыл эрткен. Хөй-Терек — ортумак школалыг совхоз төвү болу берген.

Суурнун кижилери чүгле сан эвес, шынар талазы-биле база өзүп орган. Алексей Тоорукович бот өөредилге-биле дээди эртемни чедип алган. Өөреникчилеринден республикада сураглыг, бедик албан-дужаалдыг кижилер-даа бар апарган, ынчалза-даа совхозунда хөйү арткан.

Чуртталга бүрүзү тускай төөгүлүг. Бир эвес Алексей Тоорукович ап көөр болза, бөгүн кадык, байлак чурттап олурар. Ол кижжи-кижиниң чүткүлүндөн хамааржыр. «Чону—чоорган, хөйү—хөйлен» чүве дээн, ооң салдары турбайн канчаар. Ындыг-даа бол чуртталга болганда, кым-даа хүннүн-не орук олчазынга таваржып турбас. Бо назыда Агар-оолдуң оруун кандыг-кандыг түрегдел, муңгаралдар доспаан дээрил!

Агар-оол кижилер ышкаш төрээн иелиг, өг-бүлелиг, дун уруглуг чурттап турган. Уруу үш айлыг. Кадайы — клуб эргелекчизи. Авазы ынчан-на алданпакан, ол хиреде чиик, каң кадык, сөөгү быжыг кижжи болган. Ол уругларының уруун ап, хир-чамга дээспейн өстүрүп орган. Бажың ажылын кылып кижжи ол.

Ооң ынчан клазынга интернатка, школага-даа бола доюлдура берген турар ийи опчок оол турган. Бирээзин көрүп турарга, чалгаазы-биле чер албас, бирээзи туразы улуг, хедер чанныг оолдар болган. Чалгаа оолга «ийилер» салгаш турупкан. Сөөлүндө-сөөлүндө демги оглу «ийи» алгаш-ла, каттырып олурар апарган. Хедер оглун булуңга тургузуп, ырмазын сыгар бодаан. Оозу «олуруп ал» дээрге, туруп кээр, «туруп кел» дээрге, олуруп алып болу берген. Оон кадында башкының ыды улгадып, хөрөктенип каап турар апарган. Ынчан оозун боду кайын эскерер ийик. Черле шыдашпайн, хедер оолдуң эктинден алгаш силгипкен. «Ада-иенче чагаа бижиир мен, шагдааларга дужаап бээр мен» деп кыжанган. Чалгаа оолду булуңга сөөртүп чедирген. Ийи эр чүнү тоориник, карак басчыр болганнар.

Кежээ удудар дээш интернатка кээрге, ийи оглук болган. Башкының чүрээ чымырт-ла дээн. Даштын тос тостуң соогу чыккыңайнып турар дээрзи сагыжынга ам кире дүшкен. Буу-хаа аът ачылап, ферма эргелекчизинге дыңнадып, дуза дилеп турбуже, пмир дүжүп келген. Чаяан бооп эки аът таварышкан. Орук дүргаар бичии истер кыры-биле челзип-ле орган. Улуг орукка каттышкаш, истер балалы берген.

Бирде шанак азы боттаң аъттыг улус изи, чамдыкта хой шыыры таваржыр. Чоокта кыштагларның улузу база дилеп үнген. Агар-оол чүгле орукту эвес, чоога, ыйгыл бүрүзүн кезий маңнадып, оолдарны адап, қыйгырып, кайда-ла кара бараан көзүлдүр, шаап чедип-ле кээр — хараган азы хая болур. Соокту ол эскербейн чораан. Буттары шылаан ышкаш болган. Мөгүдээн кижии сапыктыг аъттаныпкан болган. Суурда бажыңнар аразы дег чүве кайда боор.

Узун даң адар чоокшулап келген. Суурдан-даа, кыштаглардан-даа дилеп үнген улус даш-дашты бир кылган: надын бараан. Бир аалдың коданчы ыттары кажазын ээрип турар болган. Кажая иштиң чырыда берзе-ле, ийи оол хой арзындан бо туруп келгеннер. Ам бир кезек кижии башкыны дилеп эгелээн. Аъдын тургузур мунгаш, чедип алган, каш баскаш-ла, чүм харже доңгая дүжүп чораан кижини даң адып орда, тып алганнар. Суурга маң-биле эккелген. Бутка эптештир донуп калган сапыктарны чара кезип тургаш жулган.

Агар-оол эмнелгеге ийи ай болган. Буттун бирээзин кезип эмнээн. Ажылдап эгелей бергеш, колдуктаажын өш-биле каапкан. Аарышкылыг-даа бол, аскаан чажыар бодаан. Хоржок болган. Бир холун көдүрө каап кылаштаар, чандажы аажок. Качыгдалга канчап таварышканын мынчага дээр оон айтырганнар ховар-ла боор. Айтыра-даа берзе, «чазыгның хайы-дыр» деп долчу харыы бээр турган. Башкы эш-өөрүңге эрткен-барган шончактыг төөгүнүң алыс ужурун аштып чугаалаар, харын-даа угаадыр турган. Ынчан оолдарны чемелеп, буруудадып болур-ла турган, ынчалза-даа кижии дээш кээргээчел, човангыр чорук кажан-даа турар ужурлуг. Өөскээн чөрүлдээни нарыдатпайн чавылдырар, бир эвес башкы чазыгны бодундан тып билир болза, өөреникчизинге буруузун минниринден-даа кортпас херек. Биңии кижиниң чүнү күзеп, чүнү сөглөп оарын херексевейн саары черле уржуктук.

Оолдар болган таварылганы дүрген-не утгуптарлар болза деп, ажылдап эгелээн хүнүнден-не башкының күзээн чувези ол болган. Шынап-ла зайлажы

берген. Оолдар башкызынче удур хаарлып келген-
бер. Олар уттувутпайн канчаар, а башкызы...

Алексей Тоорукович спортка ынак чораан. Ам оон дугайында чүгле кээргенчиг хараадап арткан. Оон дора кызагдалга база доннашкан. Кадайы клуб баарда, эдертпестей берген.

— Уруун ал, Агар-оол — дээш, кеттинип, будут-
тунган соонда бурт дээр апарган.

«Танцылаар шаа бар эвес дээш ындыг ирги бе? Азы чүл?..» деп Агар-оол элдеп-эзин бодалдар бо-
даар. Башкының незил билген-даа ышкаш чугаа-
лаар:

— Ыядыр, коргар чүү деп, бар даан, оглум.

— Боду ыядыр кижидир ийин, авай.

— Бергезин аа — дээш, ава көк бажып халайт-
канш, боду-даа буруулуг чүве дег, боданып-ла олулар.
Час дүшкен. Чай келген.

Ол шагда уругну дөрт дугуй кырынга аадып чо-
руур чымчак кавай турган эвес. Уруун куспактааш,
даштыгаа үнүп кээрлер. Кадайы дегийт-ле:

— Уруун тут, Агар-оол — дээш, базымын арай
дүргедедиптер. Беш, он, мырыңай чээрби базым хи-
ре ырай бээр. Адашкылар дериде берген элээн коң-
чак чандайтып-ла оларлар.

Ынчан Агар-оолга уруу-даа, аскаа-даа аартык
болбаан, а кадайының ырап бар чыдары ческинчиг
болган. Таакпылавас боду бажы дескине-дескине
тыртып эгелээн.

Уруу бир харлапкан. Кадайы ийи дүне бажы-
цынга келбейн барган. Культпоходка чарбын каан.
Чамдыкта үш-дөрт хонукта чиде бээр. Ынчап тур-
гаш чай изинде, эмчилер хоруп турда-ла, уруун
эмигден үндүрүп каапкан. Оон хенертен сурап
барган.

— Дилээр бис бе, оглум? — деп, авазы тырттыл-
чак айтырган. — Светкавыска берге эвеспе?

— Кайда барганы билдингир кижини дилээш
чоор, авай. Оруун оруктап чораай аан. Кижиде болза
уруунга ээл-ле кээр ыйнаан.

Ай ажа берген. Кадайының чүгле сураа дынна-

дыр. Агар-оол база даш тепкеш олурупкан. Сүрбээн-даа. Сураваан-даа, хөңнү калган.

— Светавысты азырап аар бис, оглум. Ажырбас-ажырбас. Каапкан иениң баары доң боор чүве. Чажывыстың уян чүрээн хаарбайн, ырай бергени чаяан бооп-тур — дээш, кырган не карааның чажын дамырлары чоржая берген арган холунуң адыжы-биле чода иткилеп каап орган.

— Кижиниң иези кончуг, авай. Ынчалза-даа чүгле мени эвес, төрээн төлүн безин аартыктаан амытанга ам кым бүзүрээрил? Ындыгларга дүжүп бербес мен. Чаражыңга шай хайындырып ишнес чүве дээн. Ажырбас, авай, уруувус өзүп кээр. Ол өскүс калбаан — деп, Агар-оол авазыңга улажып оожуктурган.

...Уруу Светлана Алексеевна Агар-оол бөгүн институт дооскан, Хөй-Терек ортумак школазында башкылап турар. Агар-оол авазы-биле мынча чылдар иштинде уруун өстүрүп, кижини кылып каан. Қадайланып ап болур-ла турган. Аныяк, чараш кыстар безин эоң сеткилинге чоокшулап, ажы-биле ынакшып-даа турган. Хып дээн назын түлүүндө дендин бак дорамчылаашкыңга балыглаткан чүрек кымга бүзүрээрин хоомайзынган, кызыдыр дидинмес болган. Кижиге мегелеттирип, кеземче көөр деп чүве ындыг-дыр. Ёзулуг ынакшылдан бүзүрөл төрүттүнер, оларның кайызы-даа барда, аас-кежик база бар деп Агар-оол түннел кылган. Чылдар эртип, эртип-ле турган. Назы чартык чүс чыл чоокшулап келген. «Өг-бүлениң аас-кежини хайып эрте бергени ол бе? Чо-ок, кижини чурттап-ла чорда, аас-кежик бар!»— деп, Алексей Тооркович бодунга хире-хире чугааланып каап чоруур.

Чанагаш, куу арга көзүлбестеп,
Чаңгыс бүрү черже сылдырт диди.
Харлыг кыштын соогу хадып эртер,
Кайгамчык май катап эргип келир.

Частың чечээ маңаа четчип турда,
Шала кежээ борта болчажыр бис.
Черниң хамык шимин белек кылдыр
Сеңээ ынчан сунуп чедип кээр мен.

Башкының бо ырыны сонуургаары кончуг. Сөөл-гү үеде шөлээн тыртып, бо-ла сарышнанып чоруур апарган. Сөзү, аялгазы-даа сеткилинге аажок дүүш-кек.

Шынап-ла, бо суурда бир бөдүүн кижн бар чүве-дир. Сагыжынга бо-ла кирип кээр, онзалап көөр, дужуу, чугаалажы-даа бээр апарган. Амдызында анаа-ла ажыл-агый, агаар-бойдус дугайты кара чу-гаа-дыр ийин. Харын кыргап незн ону оштаан-даа чүве ышкаш, чоокта чаа мынча деп орган:

— Дүжүмде караам үстү-ле тыртып турар. Өө-рүүрүм ол иргн бе деп улуска ярып чорун тур мен. Канчангаш көрейн дээримге, оглум кудумчуну куду бир кижн эдерткен бадып олур иен.

— Кым боор ол, авай?

— Шеверн аажок херээжен кижн-ле болду. Кыр-гап кижнинн дүжү чамдыкта оруннуг боор чүве иен. Сезен бештей бердим. Чүве-даа эндээр хире эвесс. Та чүм ыйнаап, холум, будум удуур апарды-ла. Чик-тиим аажок. Ам-на ужуп каар дивээн мен бе?

Агар-оол авазы сезик алзып сөглөп ор деп биле тыртып каан. Кырган кижнинн канчап билер, хүнү кээрге, калгый бээр. Кады-ла кырып орган чангыс оглун чааскаандырзын канчап каарыл деп-даа бо-даар-ла ыйнаан. Светазы чүү боор, удавас тускайла-нып чоруй баар болгай. Назылап-даа келзе, ам-даа чник, бажың ажылындан үнмээн хөөкүй авазының дугайында багай чүве сагынмазып кызып, бодунуң дугайын, келер өйүн боданырын оралдашкан. Са-гышка хөй чүве кирбээн. «Үр чурттаар, хөйүнү кылыр, даартагы өөрүшкүге дужарынга белен болур»— деп даңгырак хевирлиг допчу бодал башка кирген.



Монгуш ЭРГЕП

КЫЗЫЛ БИЖИҚТИГ СОЛУН

Тоолчургу үжен чылда «Шын» солун тыва дыл кырынга үнүп эгелээн үези ол. «Шынның» баштайгы дугаарлары бистин черге Шогжаннар тайгаларының

аът баштыг начын бора хартыгалары дег кылайтын чедип келген. Ол хүн мээң бүгү назынымда кайгамчык хуулгаазын болушкун болуп артып калган.

Бир-ле кышкы эртен Хөндергей бажында аалывыс кыштаанга Узун-Қара-Суг чурттуг Сат Бүрүккей дээр аныак эр куштадып чедип келген. Кызыл эерлиг мелдер-доруг аъдын өөвүс даштында дыт шедин-ле баглап каан. Күжүр аът ак шаңналдыр хыраалай берген турар чораан.

Авам ол кижиниң мындыг буу-хаа кайы сунуп бар чоруурун айтырарга, Бүрүккей мынча дээн:

— «Шын» солунда бижип каан чаа тыва бижикти улуска өөредип чоруп тур мен, угбай. Узун-Қара-Сугнуң Сарыг-Сигенде кыштаавыстан Үгер эжик бажынга чедип келгенде, дүн ортузу хиреде айттандым.— Оон менче көргөш, мынча диди:

— Өглер иштин чыйы шаап эккел, дунмам. Солун көөр бис. Чаа бижик өөренир бис.

Чаа бижик, солун дээр чүвелер улуг чүве ирги бе, биче чүве ирги бе дээш, Бүрүккейже бүдүү көргүлээримге, ында огулуг чүве-даа көзүлбес, чүгле ооргазындан ак аадаң чежин олуруп мындыг.

Аалдың эр кижилери куш-дүнүнден-не ая-дузак кезип, аңнап-диңнеп чоргулай баргылаан, а аалда арткан кырган-ачам, кырган-авам болгаш оларның кеннээттери ажы-төлүн чиилетпишаан, өөвүске сөк-түп-ле келдилер.

Кырган-ачам ол эртен дыка-ла хөйнү бодагылаан боор оң:

— Моол бижик билир ийи-чаңгыс байлардан өске, тывалар хөөкүйлөр үжүк караа таныыр эвес бис, коргунчуг караңгы дүмбейге чурттап чораан чон-на болгай бис. Авыралдыг улуг башкы Ленинниң ал-боду мөчүзе-даа, чырыткылыг номнал-чарлыы сын-тайга бажында мээң самдар чадырымга кээп бодарап, ажы-төлүм чаа бижикти өөренип турар, дүшке-дүлге-даа кирип чорбаан магалыг чүве-ледир, ажы-төлүм! Мырынай ада-төөгүден тура, бистин ызыгуурувуста чаңгыс-даа бижик билир кижини турбаан чүве-дир. Каям, меңээ бо судурунарны тутсуң көрү-йерем, оглум. Кандыг чүве эвес.

— Судур эвес, а солун-дур, кырган. «Шын» солун. Бүгү Тываның солуну-дур ийин. Удавас Кызыл хоорайга тыва дыл кырынга дептерлер база үнер дээр чорду.

— Оо, магалыын аа! Ол дептер, солун дээр чүвөлөрни каяа, канчаар кылырын безин дыннап-даа көрбээн чүве-дир. Ам бистиң Хем-Белдиринге чаяап-бодарадыр деп турар ышкажыл!— дээш, кырган-ачам өттүр көрүптерин кызыткан чүве дег, солунну бирде кырган караанга аажок чоокшуладып, бирде ырадып каап, кайгап-ла, кайгап-ла олура,—мен бо солун, дептер дээр сагызыннарны өөренир, номнаар туржук, бөгүнге чедир оларны холумга безин огулуг тудуп көрбээн кижидир мен. Ам чаа-ла тудуп, көрүп олураарым бо-дур. Чүгле ламаларның кылын судуру-биле башче улдадып чораан, ол-ла.

Башкынын айтышкыны-биле кырган-ачам биске кажаа аастап турган кургаг шивини калбартыр чоңгаш, ооң соонда ону чидиг бижек-биле аажок хоюглап каапкаш, саржаг сиир чаггаш, хүлдеп бергилээн.

А бистер, бичии оолдар, уруглар база аваларывыс шиш чартылар-биле орта үжүктер дүрзүлөрүн өттүндүр шыйгылап эгелээн бис. Ол шагда бижик өөренири база бир янзы турган — баштай үжүктерни алфавит аайы-биле шээжилеп алыр.

Мен ийи хире хонгаш, кызыл бижиктиг солунда парлап каан үжүктерниң шуптузун шээжилеп апкан мен, а ол латин үжүктер ам-даа уттундурбаан: «а, в, с, д, е... дээш-ле, ырлай аарак адал бадырып турдум.

Кырган-ачам мени дыннап олуруп-олуруп, бора хаш соруулдуг, хола баштыг чолдак даңзазын аажок буруладыр соргулааш, мынча дээн эвейикпе:

— Бижик-билиг деп чүве далайдан ханы, тандыдан бедик чүве дээн. Бижик-билиглиг кижилер ыңчангаш күштүг, кандыг-даа кадыг-бергелерге торлуш дивес. Ам силер бижикти өөренир аас-кежиктиг болганыңарда, бо солундан бичии-даа салдынмаңар! Чөнүк мен безин бижиктиң оода хензиг эгезин-даа бол, кончуг-ла билип алыксап олур мен.

Кежээзинде башкывыс ол солунуң өске бижик-

терин биске номчуп берип эгеледи. Ында бистин кажан-даа дыннап көрбөөнивис мындыг ыр бар болган:

«Улуг-Хемге тавацгайлаан
Улуг-Ийим, Калбак-Ийим.
Уруг чаштан ойнап өскөн
Улуг шынаа Межегейим...»

— Оо, Ажыкай бээзи аңаа чурттап турган ийикпе мооңар?— деп, кырган-ачам арай аңгадай берген хевирлиг айтырды.

— Турган-на харын, а ам ооң эвес, а бүгү чоннуң чурту болган болдур ийин, кырган — деп, башкы харыылады.

— Ыччанмайн канчаар!— деп чөпшээрешкеш, кырган безин сеткили хана берген чугаалап орган.— Мындыг магалыг, хуулгаазын шагда ирик феодалдарда чүү боор, өрге чылгаар өл чок, чылан чылгаар шык чок кылдыр хоо-дазырт хадый бээрлер ийин оң.

Эң баштай солунда үжүктөрнү шээжилеп өөрөннү турдуvus. Эгезинде ол үжүктөр мээң угаанымдан тоо-быдарадыр тарады маннажы бээр турдулар. Бир-ле кежээ ол үжүктөр меңээ кайгамчык хуулгаазынын көргүзүпкөн. Башкы калбак ыяш самбырага бир-ле чүве бижээш, мону номна дидир. Эгезинде үжүктү таныр болдум—«а», ийигизин база—«а», үшкүзү—«а». Оларны улай-улай адап-ла олурарымга, «ава» деп дириг сөс төрүттүнүп келген! Шээжилеп турган үжүктөрүм каттышкаш, дириг сөстөр болуп бодарай бээри меңээ эмни эрттир кайгамчык хуулгаазын болган.

«Ава» дээр сөстү номчупкаш, оон улам амдажып, ам-даа хөй чаа-чаа сөстөрнү номчуксаан күзел мени ол дүне шуут удутпайн турган. Караамны биче шиме бээримге-ле, билир үжүктөрүм мурнумга кыйбыт-туржун маңнажып-ла кээр, а ам мурнуку ышкаш чүк-башка тарады маннажы бербес, ёзулуг дириг сөстөр, угаан-бодалдар болуп, мурнумга кээп чыскаалдыр тургулаптарлар: «ава», «ача», «аът», «мал», «хой», «инек» суг-суг дигилээн сөстөр болгулаар.

Бичи кум кылынгаш, сыгыр-даң бажында сыр-баш-сарбаш отту хонуп кээр мен. Оон авамның хо-

юндан тура халааш, башкымның антара кырында чада салып каан солунун барып суйбап көөр мен. Эргим солун — бо мен — дээнзиг шылырт дээр.

Оон авам тургаш, саржаглыг колдуну кыпсып бээр. Ам мен кызыл бижиктиг солуннун улуг үжүктөрлиг эгелерин номчуп эгелээр мен. Эң баштай-ла «ш», «ы», «н» деп үжүглөп номчаан-дыр мен.

Удатпаанда мурнукузундан-даа артык узун «кижи», «чаа бижик», «хоорай» дээн ышкаш сөстөрни безин үжүглөп туруп, номчуптар апарган мен. Өөрүү-рүмнү кандыг дээр силер!

Ынчап тура, «Улуг-Хемге тавангайлаан» деп ырыны шээжи-биле дазырадыр чугаалап эгеледим. Бир-ле катап ачам ая кезип чорааш, кончуг улуг көк бөрү чүктөп эккелген. Чогдурлуг көк көксээнде ооң тудуп чээн амытаннарының чаштаап кара ханнары безин хырбаландыр кадып калгылаан болган. Ол кызыл бижиктиг солунну сонуургааш, ону-даа тоовайн тур мен. Мээң бүгү-ле эът-мага бодум, угаан-медерелим чүгле ол солунче угланган турган.

Ол кышкы хүннерде кызыл бижиктиг солундан шуут-ла адырылбайн турган мен. Ол солунну өске-даа кижилер номчуп орган болза, мен солуннун ужугуп чоруй баарындан корткан чүве дег, ооң бир азыындан бичии холчугаштарым-биле так тудуп алган, ында кандыг бир-ле сөстү үжүглөп номчаан олурар эвейик мен бе.

Мээң солунну ынчаар холдан шуут-ла салбазымны көргөш, ачам, авам база башкы суглар аразында чугаалажы-дырлар:

— Оглум бижикти кыйгырып турар апарган — магалыг чүве бо-ла-дыр. Ол эртем бижип каан солунунарыны биске садып көрүңерем, дунмам! — деп, ачам башкыга чалынган-даа хевирлиг дилээн олур.

— Сатпас чүве-дир, акым. Аалдарга бижик айтып чоруур солунум-дур.

— Черле эргежок садып көрүңер, күжүр дунмам! — деп, авам база чугаага киржи берди. — Мынчаар шуудай берген кижини канчап ара үзөр боор — дигилээш, ачамга чугаалады. — Башкыга бо кокай ашактың кежин союп бер!

— Тулуунда туруп алган аныяк бөрү чорду — кежи-даа аажок семдер — деп, ачам авамны деткиди.— Ол эвезе, чангыс ак инээвисти-даа тудуп берээли. Мал хүнүнде-ле турар чүве-дир, а бижик-билиг дээрге, кижиге бүгү назыда херектиг болгай.

— Қымга-даа сатпас, харын артык болза, анаа бээр ужурлуг чүве-дир ийин, күжүр акыжыым! Өске аалдарның улузун база бо солун-биле башкылаарла болгай мен. Хоржок, акым. Удавас, солун-сеткүүл-даа, ном-дептер-даа дилег чок хөй апаар — деп тургаш, башкывыс чоруурда, бичии саазынга үжүктөрни кончуг чараштыр бижээш, биске берип каан.

Ол хүннерден эгелээш-ле, бүдүүлүк чоннуң караа-даа ажаан. «Шын» солун чаа шагны тыва чоннуң бодунуң төрөөн дылының кырынга суртаалдап эгелээн. Тыва кижилер оран-делегейнин кайы-даа булунда болуп турар болуушкуннарны «Шын» солундан номчуп, билип ап турар апарганнар. Бистин Хөндөргөйге арат кижилернин угаан-медерелин оттурган чаа тыва бижиктин алдып үжүктөрүн «Шын» солун мынчаар чалап чедире берген чүве.

Бо аразында кандыг солун, магалыг чүүлдерин «Шын» солундан номчувадым дээр! Бичии тургаш, кыжын сооктарда «Шын» солунну инек кажаазының ханазынга кызыдып алгаш, са-ла алгырып-алгырып номчуур турдум. Соогу кончуг боорга, холдарымны өшкү кежи чучаамның чолдак ченнеринче суккулап алы-алы номчуп турар мен.

Аңчы-меңчи Тумат Санчай мени көргөш, мынча дээр чүве:

— Мындыг соокту соок дивес, даштыгаа солун номнап хүнзээр чүү кончуг шыдамык төл боор бо! Кара эртен-не алгырган оол-дур ийин. Ам доозар чеде берип-тир. Өршээ! Мен болза, бүдүн солунну каш-даа хондур номчааш, төтпес мен.

1937 чылдың чазынында «Шын» солуннуң бир-ле дугаарын көрүп ора, мындыг одуруглар номчуй каапкан мен: «Бижик билбес чорукту 1937 чылда бүрүн узуткаар».

Өггө мени дыннап олурган ашактар дүвүрөп-ле үнгеннер дивес силер бе. «Узуткаар дээрге, чогум чүү.

дээни ол? Өршээ! Орта чоор бе ол! Бижикке арай пат кижн болгай мен!».

А мен ону ындыг эвес деп тайылбырлап база шыдавас турган мен. Оон чоорту мен «Шын» солуну чүгле номчуур эвес, а аңаа чүүлдер бижип эгелээн мен. Хөндергей сумузунга пионер отрядынын даргазы тургаш, пионерлер тарааның хоралыг дайзыны — өрге-күске-биле канчаар демисежип, база түленди дүктү чечени чыгганынын дугайында назыным иштинде эң баштай бижээн материалым 1938 чылдың чазынында «Шын» солунга парлаттынган. Бодумнуң бижээн чагаамны «Шындан» номчааш, кедергей амырап, чолдак кудуруум-биле чер соктап турган эвейик мен бе! Солун чүүлдерни кижилер моон билип ап турар чүве-дир дээрзин ынчан угаап билген мен.

Ада-чурттуң Улуг дайынынын кадыг-дошкун чылдарында фронтуда байдалдың канчаар өскерлип турарын, чоннуң коргуш чок кайгамчык маадырлары — Николай Гастелло, Александр Матросов сугларнын өлүм чок маадырлыг чоруктарын база-ла «Шын» солундан номчуп, билип ап турган мен.

«Шынга» удаа-дараа үнгүлөп турар чечен чогаалдарны номчуп чорааш, эш-өөрнү өттүнүп, бодум оон тайлымы-биле база-ла чогаал бижип эгелээним бо чүве-ле болгай.

Келдегейлернин (кырган-ачам ады ол), кезээ-шагда бүдүүлүк дүмбейге чораан аал-оранынга Улуг Чырыктын баштайгы херелин — чаа тыва бижикти чалап эккелген «Шын» солуннуң баштайгы дугаарларынын бирээзи — ол кызыл бижиктиг солун мээң караамда ам-даа чырыткыланып чоруур.



Монгуш ДОРЖУ

ДУЛГЭЭЗИННИГ ЫРЛАР

Чайның башкы айы. Хемнернин суглары улгадып, хектернин өткүт үнү даң хаяазы-биле денге аян тугкан, өөрүнчүг үе. Чингир ногаан эзимнер көгүлдүр

дүдүскектер-биле шугланып алган, хүннүн изиг чалынынга дөгеленип тургулаанзыг-даа. Сагыш-сеткилди дүвүредип, хөлзедип, бир-ле билдинмес чүг-биле чүглөп турар магалыг чай бодунун эргезин ээлеп кирипкенинге кым өөрүвөс боор.

Ол хүн хой кадарар үлүг Долбан-кыс угбам-биле менээ таварышкан. Аалдан элээн ырап келгеннисте, угбам айтыра-дыр:

— Че, кайы хире доостун, Буян?— Бөгүн сээң солун чугааларынны дыңнап хүнзээр, чалгааравас-ладыр мен. Чааскаан чоруурга, хүн-даа батпас, чалгааранчыг ышкажыл — дээш, Улуг-Кара-Сугнун кызылзымаар хаяларынче бодамчалыг көрө берди.

— Эки доостум, угбай. Үшкү классче чүгле беш демдектерлиг шилчидим. Класс даргалап турдум. Пионерге база кирип алдым — деп, шала мактаны каапканымга эгениксеп, Майгын-Тей биле Кадыр-Даг аразында чугай өрттедир дээш, чер казып турар ажылчынарнын майгынынче угландыр көрө бердим.

— Эр хей. Ол болбазыкпе. Мен шаанда чүгле дөрт дугаар дооскан мен. Оон соонда-ла харым он сес чеде бергени бо-дур. Мал эмчизинге өөренип алыксап чораан мен. «Сагыш ышкаш чүве, Саглы ышкаш хову» чок болганы ол-дур — дээш, дыдырашсымаар, суук кара бажының дүктерин суйбаарга, дедир сырын ону улам-на өнемчидип, кара саарыг ышкаш кылдыр хуулдуруп турду...

— «Өөренири кажан-даа орай эвес»—деп, бистиң башкывыс чугаалаар чорду. Күзүн школаже кады чоруптаалы, угбай. Сен ышкаш улуг оолдар, уруглар школада эңмежок — дидим.

— Олар алды, че ди класстарның өөреникчилерин ыйнаан. Он сес харлыг кижини канчап беш дугаарга өөренир чүвел. Ыракка ыядынчыг, чоокка шоодунчуг чүве-ле болгай — дээш, катап-ла Улуг-Кара-Суг аксынче көрө берди.

Мен база-ла угбамның көргөн уунче эргилип келдим. Тергелиг бора аът, кайын орук чазар мен дээнзиг, кургаг сыраларны сөөртүп алган чанывыс-биле эртип бар чор. Чүвүрүнүн хончуларын даап

каапкан, хөйленин аржыыл кылдыр бажында шарып алган кижиге хүнге додуккан хүрең арнын чоттунмушаан маңнап келгеш, тергезинге олура каапты. Оон чанагаш өжүннеринде мөчөк-мөчөк шыңганнар хүнүнүң изиинге улам хөөгүлей бергилээнзиг болду.

— Чугай өрттедир ыяш сөөртүп турар акыйдыр — деп, Долбан-кыс чугаалангаш, хандыр улуг тынды.

— Ады кым деп кижил, угбай?— деп айтырарымга, угбамның чаактарының сыртылааштары кыймыш кылынгаш, хөглүү кончуг харыылады.

— Бора-Шай чурттуг монгуш Сайлык-оол деп кижиге деп уруглардан дыңнаан мен. Күзүн шериг чоруур. Он тос харлыг кижиге-дир.

— Сенден бир-ле хар улуг кижиге-дир ала?

— Бир-ле хар улуг. Ынчалза-даа, та каш айда төрүттүнгөн амытан — дээш, угбам тарады оъттай берген хойларже көрбүшаан, каттырып кагды.

Сайлык-оол бистерден элээн ырай бергеш, шала чиңгежек, хоюг үн-биле ырлап эгеледи:

Белдин, шаттың ыраан билбес
Мербегейлиг кулун тенек.
Беривиткен уруг сактыр
Мээң хорээм база тенек.

Шаттың, белдин ыраан билбес
Саскагайлыг кулун тенек.
Шагда берген уруг сактыр
Шагжаң хорээм таан тенек.

— Хөөкүй амытанның сарынналып, куюмналып чоруурун аа, ынакшылы бүтпээн амытан-дыр аа — дээш, угбам чанында турган дуңмазы мени уттупканзыг, уяранчыг үнү-биле база-ла бадыра берди:

Кара-Сугнуң кадар оьдун
Кара-Доруг оьттаар чүве.
Ханылашкан эжим-биле
Кады чурттаар күзсдиг мен.

Солчур арты — Бора-Шайда
Соругдашкан эжим-не бар.
Соругдашкан эжим-биле
Сорулгавыс чедип аар бис...

Ырлар дыннааш-ла аъдының аксын тыртыпкан боор, Сайлык-оол тергезиниң кырында бедиктенип туруп алган, хая баарында олурган бистерже хараттынып туру.

— Эки-ле ырлар-дыр. Ам-даа ырлап көрем, Долбан — дээш, ачам бистиң чанывыска кылаштап келди.

— Чок, даай. Мен анаа-ла...— деп чоруй, угбам хойлар бажы дозарым ол дээш, чоогаже ыңай болду.

Ачам хап, даңказын хойнундан таваар уштуп эк-келгеш, таакпы тип ора чугаалай-дыр:

— Бо чугай өрттедир улуска чордум. Ыяжын доораар ажылчыннар хереглеп турар улус-тур. Аңаа ажылдаар болган-дыр бис ийин, оглум. Эр апарган кижиге күш-ажылга дадыгып алыры дег эргим чүве чок болгай. Чоок-кавы аалдарда эш кылып алыр хире кижилер шупту колхозта ажылдап турарлар. Оон чоорту колхозка кирер бис. Мындаа колхоз даргазы-биле дугурушкан мен. Билдиришкин киир дээр чораан. Сууржуң амыдыралче кирбес болза, дунмаларың база сургуулдаар болгай — дээш, ачам хандыр боданмышаан, суук көк ыяштарны салгын аайы-биле ужуктуруп олур он...

* * *

— Сээн оол каш хар?— деп, узун сарыг орус эш айтырды.

— Мээң оол он ийи хар — деп, ооң аянын эдерти ачам харыылады.

— Бичии балан хоржок — дээш, демги орус дарга бажын чая-дыр.

— Мен оол боо адып шыдаар. Өргелеп шыдаар. Ыяш хирээлеп шыдаар. Ажыл билир — деп, ачам удурланды.

Чугай өрттедир улустун даргазы эштеринге элээн каш чүве чугаалаарга, олары бажын согаш кылып кагдылар.

— Эртен келир. Ажылдаар — дээш, ачамнын, оон соонда мээң холумну ол тудуп кагды.

Өскелери-биле база-ла хол тудуштувус.

Күш-ажылчы баштайгы хүнүм чымыштыг-ла эрткен. Оң талакы адыжым суглангылай бергилээн. Оорга-мойнумнуң шылаары-даа хөлчөк. Ынчалза-даа ол дугайын ачамга безин чугаалаваан мен. Каш хүн эрткенде, демги суглангылыг адыжым чүнү-даа тоовас ышкаш апарган. Хаварыктар каткаш, ширилени бергилээннер.

Сайлык-оол чанып чорааш келген. Ачам-биле ажыл-агый дугайында элээн хөөрежип олургаш:

— Бо кайгал-биле тускай чажыт чугаам бар, акый — дээш, мени чедип алгаш, одагдан ырады кылаштай берди.

Чаа кара сатин тыва тонунуң хойнундан үш-булунчуктай дүрүп каан саазынны менче сунуп тура, чугаалай-дыр:

— А бо чагааны кымга-даа көргүспейн, Долбанкыс угбаңга аппарып бер шүнме. Харызын дораан бижиир боор, даарта эккээр сен. Бо чорукту бүдүрүп кагзынза, чүгүрүк аьдым бар. Күзүн болур байыр-лалга чарыштырар мен. Мунар сен — диди.

— Чагаанны угбамга аппарып бээр мен. Аьдынны ыяап-ла мунар эвес мен бе — дээш, ачамче базыпкан мен.

Кежээки саалда үезинде бызаалар тыртып тургаш, Сайлык-оолдуң чагаазын Долбан-кыска дамчыдып бердим. Угбам чүгле кым бергенин айтыра каапкаш, камны кончуг хойлай тыртып алды.

Эртенинде авамның чылыг-чымчак мындыг сестери мени оттурупту:

— Чажындан ажык-дузазын көргүзе берген чүвемни. Быштакты акыңар чип алзын. Силер ааржыдан чууруп чип алыңар. Мен кожуун төвү киргеш, оглумнуң энир чылын-на өлүрүп каан өргелеринин кежи-биле шай, таакпы садып эккээйн.

— Меңээ даш чигирден авай — дээн, хеймер кыс дунмамның үнү дынналды.

— Меңээ хлебтен — деп, оол дунмам улашты.

— Че, сай сайы-биле көргөй мен аан — дээш, авам белеткени берди.

Хемге маннап келгеш, уйгум сергеди эшти каап-

каш, өгге кирип келиримге, Долбан-кыс чааскаан олур.

— Дүүнгү чагаа берген кижинге мону аппарып бер. Қымга-даа көргүспес сен, көрдүң бе — дээш, база-ла үш-булуңчуктай дүрүп каан саазын-биле кады бир борбак даш чигир тутсуп берди...

Кежээликтей кожуун төвү кирген ававыс өөрүшкү-маннайлыг чанып келди. Кижин бүрүзүңгө конфет, чигирлерни үлээш, кижин бүрүзүңгө кылаң кара майыктааштар садып эккелген. Оол дуңмамның чагыы база-ла күүсеттинген. Ийи хлебти авам таалыңдан ужулгаш, үлгүүргеже чалап кагды.

Чыышкын баарында олурган ачамче көргөш, авам чугаалап үндү:

— Кожуун төвүңгө Бора-Шай чурттуг демги Хураганчык кадайга таваржы бергөш, кончуг солун чүвө дыңнадым. Ооң ортун оглу Сайлык-оол силер-биле кады ажылдап турар оол-дур. Аалыңарда Долбан-кыс дээр келин бар-дыр. Шала күскээр чеде бээр мен. Мээң сеткилимни силер кайын хомудады бээр деп силер — дээр кадай-дыр...

Ачам кезек боданып олур:

— Болур-ла чүвө-дир. Оол-даа бүдүштүг төл хире-дир. Ажыл-ишке-даа дадыга берген — деп кагды.

— Авазыңга даарта дыңнадыр-дыр ийин — дээш, авам хеймер кызын чассыда берди.

Эртенинде Долбан-кыстың авазы келгөш:

— Уруум хондур келбеди. Өнөрдө хонган боор деп боодадым — деп бо-ла.

Авам аякта шайны Долбан-кыстың авазыңче сунмушаан, караан баскаш, чугаалай-дыр:

— Ол дугайын арай ынчаш, шөлөөн чугаалажыптаалы, чугаа узун деп бил...

* * *

Барык-ла бүдүн, чартык ай дургузунда чугай өргөтөдир ыяшты хирээлеп доозупкан бис. Чугай-даа өрттөттинген. Орус, тыва ажылчыннарның өөрүшкүзү кызыгаар чок. Чүгө дээрге, оон мурнунда өске бир

черге чугай өрттедирге, чугай эвес болган, өре-ширеге дүшкен улус чүве-дир. Бирээзи Москва чурттуг, өскелери Тывага шагда-ла келген бис дижир, шору тывалаар эштер чүве ийин..

Ачам-биле чугай өрттедир ыяш хирээлээнивис садызынынга булук казы ак аът садып алган бис.

* * *

Институт дооскаш, өске районнарга башкылап чорааш, Сайлык-оол биле Долбан-кыстың хуу-салымын үргүлчү таныш-көрүштерим дамчыштыр билип ап чордум. Чүгле энир чылдан эгелеп өскен төрөөн школамга кээп башкылаар аас-кежик меңээ тава-рышкан.

Субботникте совхозтун алдарлыг малчыннары Сайлык-оолдарның кажаазын коптарар даалганы директор берди. Удуртуп турар клазым — тоску класстың өөреникчилеринге ук медээни дарый дыңнаттым. Оларның хей-аъды көдүрлү берди.

Алдарлыг малчыннарның коданынга кээривиске, эгер, казар ийи ыт бисти огланышкын-биле уткуп турда, ийи бажыңдан улуг, биче он шаа кижичи үнүп келди. Оларның-биле амыр-менди солушкаш, баштактаны аарак чугааладым:

— Бис безин үжен кижичи бис. Силер база-ла бистен дудавас-тыр силер. Ийи кажаанарны дүшкө чедир дүрт кылылыңарам че..

— Ынчаар-дыр харын, башкы — дизе-ле, Сайлык-оол бо хүлүмзүрүп тур.

— Аалга келген улус аяк эрни ызырар болгай— деп, Долбан-кыс хүлүмзүрөп тура чугаалады.

— Шын, шын — дээш, Сайлык-оол шуптувусту бажыңынче чалай-дыр.

— Бистиң буянның почтачывыс келген ышкажыл, дөрже эрттиңер — дээш, Долбан-кыс Сайлык-оолче айтырыглыг көрдү.

— Аа! Биеэги Буянывыс бо ышкажыл! Буянның-ла эр чүве бо. Ам база буянның иш кылчып келгени бо-дур — дээш, Сайлык-оол боданы берди..

Чылдар төнчү чогу-биле сүржүп эртип-ле турар. Амыдырал чылдар аайы-биле өскерлип, чаартынып, келир үеже чылып орар. Амыдыралдың чаартыкчызы, ооң каастакчызы — кижилер чок болза, чер-де-легейге амыдырал-даа кайыын турар кылдыр сагындырып келир. Амыдыралче орук — ынакшаан чүрөктерниң ырларындан эгелээр дээрзинге хуумда бүзүрөп чоруур мен.



Эдуард ДОНГАК

БАШТАЙГЫ ХАР

Саармаа Чайбаровна халадынын ченнерин-даа кетпейн, эгиннеринге ызыртып алган. Дыка дүнеге чедир удуп чадап кааш, чүгле эртен биче када кум кынып алганындан карактары хапыгыр, кулактары дүүлээш. Шала шаарарып келген бажының дүгүн аткаар октапкаш, сонгаже көөрге, дээр бүргөт. Көжегени ажыда идипкеш, куду хараптарга, каш каът бажың-нарлыг кварталдың орту үезинде уруглар сады оон караанга дораан илдиккен. Кыштың башкы хары дүн ортузундан бээр кодан-майыктап чаггаш, бүгү-ле чүвени ак энчек-биле шуглап каан дег кылыпкан. Уруглар садигиниң девискээринде ыяштың будуктары үлдүргөй харны черже шоолуг дүжүрбейн, боттарынга ылдыртыпкаш угбайн, черже халайып бады баргылааннар. Садиктиң кижизидикчизи чаштарны харда ойнадып турган. Оларның бирээзи чүм харже кылаштааш, илчирбеленчек изин сонуургап, хая көргөн. Ону өттүнүп, өскелери база-ла чүм чер дилеп эгелээннер. Космонавтыларның скафандразы ышкаш кеттиниң алган, кылаштаары ам-даа чевен оолчугаш ойда барып дүшкеш, ийи будун өрү көдүрүп, хачыландыр чайгаан. Башкызы ону көрүп кааш, дораан тургузу тыртып, ооргазында харын аштап берген. Ол аразында өске өөрү ону база өттүнүп эгелээннер. Кижизи-

дикчи башкы өөреникчилерин командылап, чыскаап алгаш, чаа чагган хар кыры-биле садик шөлүн бир кылдыр кылаштаткан.

Саармаа Чайбаровна баштайгы харда ойнаан сандиктин чаштарын көргөш, чээрби беш чылдар ырак мурнунда бир-ле дугаарында бо садикче оглун апарып чедиргени дүүн чаа-ла болганы дег сагындырган. Ол эртен Челбиир-оол мурнукузундан-даа эрте туруп келген. Эртеги чемпи белеткээш, оглун садикке тургузар дугайында хооркуускомдан алган бижикти уштуп, каш катап андара-дүндере туткулаан. Оон олар чүгле сес шак чедери билек, оглун куспактааш дашкаар үнүп келгеннер. Ынчан база бо ышкаш баштайгы хар чаңгыс-ла дүне эндере урупкан. Садик чанынга чеде бергөш, оглун чедип ап, ооң харда эпчок баскан изин чаптап көргөннер.

Ооң бодаалдары шак аңаа четкеш үстүп, ам Челбиир-оол-биле амыдыралды эгелээнинге келген.

Саармаа Культура институтун доозуп турда, хары чээрби алды четкен. Тускай эртемнин аайы-биле хоорайның бир-ле Культура бажыңының улусчу театрының режиссеру болуп ажылдаарының дужаалын алгаш, ниити чуртталга бажыңындан чаңгыс өрээл алган. Ук чуртталга бажыңының бир өрээлинге база-ла дээди эртемниг чурукчу аныак оол Челбиир-оол чурттап турган. Челбиир-оолдун чогуум чугаакыры аажок. Саармаа кежээ чаңгыс орнун өрээлинче кирип турда, ол ужуражы бергөш: «Аа! Чаа кожа чедип келген ышкакжыл. Бажың алганын чуур-ла болгай. Челбиир-оол!» — дээш, холун сунган. Ооң ындыг дидиминге Саармаа шала хорадаксап, хөөннүг-хөөнчок холун сунган. Челбиир-оолдун шала чолдак дуртсыны, чараш эвес арын-шырайы Саармаага көзүлдүр-ле таарышпаан. «Саармаа!» деп адын шагжок адааш, өрээлинче кире берген.

Дөрт өрээл бажыңының бир улуг өрээлинде Саармаа, Челбиир-оол ышкаш база-ла культура ажылдакчылары, чаңгыс уруглуг өг-бүле-биле чурттап тур-

ган. Өг-бүлениң херээжен ээзи чаа көжүп келген кожазы аныяк кыска дузалажып, амыдырал-чурт-талгазын канчаар эгелээрин, аъжын-чемин канчаар таарыштырарын сүмелээш, хууда аас-кежикти тып алыр дугайында эки сүмени кадарын утпаан.

«Челбиир-оол магалыг ажылчын оол чорду. Багай эвес чурукчу-даа кижидир. Арага-дары ишпес. Акша дээрге бүрү-ле! Чурукчу болуру магалыг чүве-дир. Акшаны ана саап алыр улус-тур он! Челбиир-оолду амдызында бот кыстар билбейн турар. Өскелерге мурнаттың халак, Саар!—«деп, сөөлгү чагыы ону бодандырыпкан. Оон бээр-ле Саармаа биле Челбиир-оол бо-ла чугаалажы бээрлер. Саармааның сан-дорт сыны, ээлдек аажы-чаңы, үргүлчү чазай дырап алган чоруур кара чажы аныяк оолдуң чүрөөн саргыдыпкан. Үр-даа болбаанда, куда дүшкен. Челбиир-оол организациязын дамчыштыр чангыс өрөөл изиг-соок суглуг, ванналыг бажың алган. Ам Саармаа Чайбаровнаның сонгазындан харап алган турар өрөөл бо-ла болгай.

Саармааның кожазында аныяк өг-бүлениң ээзи херээженниң сүмези шынап-ла шып болганын амыдырал бадыткаан. Аъттың чоруу мунуштан көстүр дижири дег, Челбиир-оол чуртташтыг кижидир болган. Шалыны база ажылдап алганы гонорарын кайы хамаанчокка чарыгдавас, касса дептерлиг, бодунуң талантызын көөргедип хөрөөн-даа шаштынмас.

Челбиир-оол өгленген чылының эгезинде-даа, үш дугаар чылында-даа бажын ажылын үргүлчү боду кылыр. Эртең даң бажында тура халааш эртеңги, дүштеки чемнерни белеткеп каар. Харын-даа аяк-саваны безин чай кадында чуй шааптар. Саармаа ынчанма дээрге-даа ол ынавас. Хостуг үезинде чүнү кылыр, бажың ажылын чүгле херээжен кижиге чая кааптарга кайын болур. Бодунуң ындыг бодалдарын кадайыңга ол үргүлчү сагындырар. Өгленгениниң ийи дугаар чылында оол уруг төрүттүнген. Саармаа чыл иштинде уруг азырап олургаш, чалгаарап, мунгарап, мунчулуп эгелээн. Оглу бир хар чеде бергенде, хоорайның культура килдизин дамчыштыр уруглар садынга тургузуп каан.

Саармаа ажылынга бир чыл хире хол дегбейн чедип кээрге, оозу шала сандараксаан. Чаа шиилерни шилип, бирээзин чоокку үеде тургузарын шиитпирлээн. Бир чыл иштинде чаш уруг-биле туттунчуп олурганының хараазында хол эмдикширээн. Шииниң сөзүн алгаш хоорайда шии театрының режиссерунга барган. Хоорай театрының режиссеру-биле Саармаа мооң мурнунда чеже-даа ужурашкан. Ооң баштайгы тургускан шиизин комиссия хүлээп ап турда, дөртен хар чоокшулай берген кижиге туруп келгеш, са-ла мактаан. Сайгарылга соонда ол аныак режиссерга чедип келгеш, ооң холун тудуп, байыр чедирген.

— Мени Шаалы Монгушович дээр, дом! — дээш, караан баскан. Дуржулгалыг режиссерунуң дузазы-биле тургускан шии багай эвес болуп, Саармааның ат-алдары улгадып барган. Ону хоорайның культура ажылдакчылары адазының ады-биле хүндүлөп адаар апарган. Өг-бүлениң херээжен ээзинге ажылынын дыргак каразы ышкаш чедишкиннери келген сөөлүндө аныктарның аразында байдал бир янзы апарган. Челбиир-оол кадайының ындыг чедишкиннеринге көзүлдүр-ле өөрээн. Ол аңаа бодунуң бар шаа-биле дузалажыксаар. Кадайының тургускан шиилериниң чамдызының чурук каасталгазын-даа кылган.

Саармаа чедишкиннеринге доктааваан. Харындаа ооң бодалдары-биле алыр болза, өг-бүле тутканы, база уруг ажаап бир чыл бажыцга олурганы чогаадыкчы ажылынга улуг доткар болган. Бир эвес ындыг шаптараазынар эвес болза, ол шыыгайндыр депшии бээр ийик. Шак ындыг эрээлиг сөстөрни Челбиир-оолга ажы-биле чугаалаарга, оозу чөп-түр деп хүлээп алган. Ынчангаш ол оглунуң ажаалдазын, бажың ажылын бодунга чүдүрүп алган.

Кадай кежээлерде шии белеткели дээш үргүлчү чоруп каар. Орай келген кадайының хыры-боску дээш сагыш аарып, аъш-чемниң эң-не экизин белеткээр. Саармаа дыка орай келгеш, ашааның белеткээн чемин-даа чивес.

Кежээлерде шии белеткели тургулаан-на харын. Ынчалза-даа үениң хөй кезин Шаалы Монгушович-биле кады эрттиреринге чарыгдаттырган. Ооң ындыг

дүнеки аян-чоруктары ашаанга баштайгы удаазында билдинмээн. Багай чүве кайын чыдар. Челбиир-оолдун ажылдап олурар мастерскаязынга бир-ле хүн дөргөн хар чоокшулай берген херээжен чедип келгеш, хамык чажытты тө каапкан.

Хорадаан түлүү-биле бажыңыңга карак-кулак чок, сири-кавы-биле кире маңнап келгеш, хамык херектин ужурун кадайындан кызыг-кыйыг чок айтыра бээр орта, оозу салба эттеп кааптары ол-дур деп корткаш, чүвени шыны-биле чугаалапкан.

Ооң соонда олар ийи хондур чүнү-даа ытташ-пааннар.

Даартазында кежээ чемненип олургаш, чугааны бир дугаарында Челбиир-оол эгелээн.

— Канчаар деп бодап алдың?

— Канчаарда — деп, кадайы чүү-даа болбааны дег дүш чок айтырган.

Ол эрткен херекти эргилдир бодап келгеш, эът-ханы сооп, омааш тудуп алган холу сириңейни берген, кадайы кортканындан ыглапкаш, чаннyp-тейлеп, моон соңгаар ындыг чорук кылбазын азап, ашааның мойнундан куспактаныпкан. Кадайының ындыг чанын Челбиир-оол чүректин ханызындан миннишкин деп билген. А херек кырында Саармаа ашаа эттей бээр боор деп бодааш ынчанган.

Чуртталгага чүү турбазыл? Барып-барып аныяк-чалыы, назын халыынында мындыг ховар чараш уругларны сонуургаарлар-ла долу. Кадайыңга өршээл бээр деп быжыы-биле шиитпирлээн. Моон соңгаар ол дугайында кандыг-даа чугаа чорутпас, эптиг-найыралдыг чурттаар дугайында кадайыңга сүмө каткан. Эртенинде омак-сергээ шагдагызы дег, ажын-чемин белеткеп, оглун алгаш садикче маңнапкан.

Саармааның эктинден аар чүөк боду-ла сывырлып чыдып калган. Ол ажылыңга чедип келгеш, бир-ле дугаарында Шаалы Монгушовичиже телефоннаан. Бүгү чүве тайбың эрткенин, моон соңгаар кандыг янзы болурун чажыт ынакшылындан айтырган.

Режиссернуң кадайы база өршээген. Харылзааны

черле үзүп болбас, бүдүү ужуражып турарын дуржулгалыг акызы сүмелээн.

Ол ийинин чажыт амыдыралы дуржулга ёзугаар чоруп эгелээн.

Челбиир-оол кадайынга мурнукузундан-даа артык хандыкшып, оглун-даа эргеледир-ле. Чай кадында кадайын куспактапкаш, ошкагылаар. Саармаа ындыг эргеледигге хөөн чок-даа болза, чүгле ужур эдерер. Ашаа мурнукузу дег акша-төгерик-даа бажы билбес. Шалынын долuzu-биле кадайынга эккеп бээр. А гоно-рар ажылдап алганда, кадайынга улуг өртектиг ховар бараан, идик-хеп садып бээрин кызар.

«Кижичаңын чурттааш сөглээр» дижири шын. Кады чурттап олулары эжи Челбиир-оолдун кижизиг аажы-чаңын Саармаа билип-ле турган. Ынчалза-даа тура чокта чүнү канчаар. Ооң сагыжынга институтка өөренип чорааш кара туразында хостуг чораан чылдары база ам бүдүү кыяннажыры Шаалы Монгушович үргүлчү киргилээр. Челбиир-оолдан чоруй баар дээрге кандыг кижиге таваржырын, база ооң соонда кандыг чуртталга эгелээрин ол өттүр билген. Ынчалза-даа «тура чоктан туттунмай, чааскаан чорза сагыш амыр» деп иштинде ырлагылаптарга, сагыжы ажып, чоргаары дам баргылаар. Чүгле тамчык дээш чурттаан аттыг болуп чоруур. Ооң соонда назылап кырып келирге, эр кижилер сагыштан дөмей-ле үнө бээр. Челбиир-оол өлгүже чедир ынакшып, ажаап-карактап чораай-ла деп ол бодап алган. «Мирит ышкаш мелегей чүнү-даа билбейн, шак ынчаар чурттап чорзун» деп сөөлүндө карганган. Ооң кара сагыштыг шиитпири сагыш ышкаш болбаан. Шаалы Монгушович-биле курорттап чорааны, база-ла оон-даа өске багай чоруктары Челбиир-оолга салгын хат дег чедип келген. Бо удаада ол Саармааны байысааваандаа. Эт-септи, квартираны, акша-төгерикти арттырып кааш, оглун алгаш, бир район төвүнче чоруй барган.

Челбиир-оол оглун алгаш көдээже чорупкандан бээр чай, кыш хөй удаа билдиртпези-биле солчуп бар чораан. Чүү-кандыг-даа болза, ие кижичаң болганда, Саармаа оглун, бузулган өг-бүлезин хире-хире сактып келир. Чүгле Шаалы Монгушович-биле үргүлчү-

нүң харылзаазы ону сагышсыратпайн келген. Ооң биле ийги куданы дүжүреринге идегеп, уруг-дарыг-лыг болу бээринге база бүзүрөөн. Ынчалза-даа каткан Шаалы Монгушович ам чурттап олурары кадайы-биле ийги куда дүжүргенин аңаа ыттаваан. Ооң кадында кадайы Саармаа дугайында тоолду шуут уттукан.

Бодунуң планнарының дугайын Шаалы Монгушовичиге Саармаа чеже-даа чугаалаан. Оозу чылзытта-чылзытса, чылдар узап чоруй барган. Кара-Далай, Кавказтын курорттарынга шөлээлери чылдың кадэ эрттирип турда, харылзаа кошкаваан. Шак ынчаар хостуг чаннап, чурттап чорда, шактар хүннер ышкаш, а чээрби беш чылдар хүннер ышкаш каранайны эрте берген.

Саармаа Чайбаровна сонга баарынга үр тургаш шала шыырныксап, халадының ченин кедип алгаш, сонга чоогунда шифоньерниң улуг көрүнчүүсүн баарынга туруптарга, ооң аныяк чылдарының сактыышкыны харжыгаш дег эсти берген. Чээрби беш чылдар мурнунда бажынга кылымал дүктер немээш чазай дырап чоруур, шөйбегер арынның чараш херээжен эвес, арыннарында сыгыглар дола берген, өрүптер болза хууңчук баандан дээредевес хире чаштыг, чаактарының эди халбыгыр, бежен хар ажа берген кадай кижэ көзүлгөн. Кырый бергенин ол бир дугаарында эскерген. Сонга караанче катап харай берген. Садиктиң хөглүг чаштары баштайгы харга амырап, харны борбактааш бот-боттарыныче дажжып турганнар. Саармаа Чайбаровнаның оглунуң уруглары база бир-ле черде баштайгы харны ынчаар уткуп ойнап турары-даа чадавас.

Хилинчектиг кударал ооң сагыжын карангыладыпкан. Ындыг кударалга ол бир-ле дугаарында таварышкан. Чүгө-ле чүвө ийик, Челбиир-оол оглун эдертип алган чанып олурар ышкаш аңаа сагындырган. Ынчаар бодадың бе дээн ышкаш эжиктиң электрилиг медээзи сактыышкынны үзе шаапкан. Ол дегийт-ле барып эжикти ажыдыпкан. Ооң баарында хыралып

калган кодан кежи бөрттүг, драп тону эргижирей берген, алдан хар ажа берген ашак бажын соганнадып, курзугур диштерин шаарартыр каттырган. Саармаа Чайбаровнаның сеткилинге бичии када кыва берген отчугаш катап өже берген. Чээрби беш чыл бурунгаар чоруй барган Челбиир-оол оглунун уруглары-биле оглун эдерттип алгаш чедип келген боор деп дем чаа бодапканы уйгу-душте чүве ышкаш караңгы тамыдыва арлы берген. Шаалы Монгушович чер алдындан үнүп келген чүве дег, эжик аксында көстүп турган. Ону ол он чыл чыгам көрбээн. Ынча үр үе дургузунда көрбээнинден ол дыка кырый берген-даа ышкаш. Саармаа Чайбаровна ашаандан чарылган сөөлүндө Шаалы Монгушович ооң квартираның шоочазын солудуп бергеш, бир артык дүлгүүрнү ап алган. Ол ынчан электрилиг медээни-даа баспас. Үениң орайы-даа, эртези-даа хамаанчок, боду-ла кирип келир.

Саармаа-биле Шаалының аразында харылзаа чоорту үстүп бар чораан. Ол — амыдыралдың чайгаар негелдезинден болганын олар билбээни-даа магат чок. Шаалы Монгушовичиниң уруглары өзүп, ол боду шагда-ла кырган-ачай болу берген. Удаажыраан назынында кандыг-бир чажыт херээженниг болурга уруг-дарыгга, өг-бүлезинге ат-алдар чок дээрзин ооң улуг күдээзи ажыы-биле чугаалаан-даа. Ооң кадында кадайы Саармаа Чайбаровнанын ажиллап турар чериниң месткомунга хомудал база киирген. Ыыг-дааш, чугаа-соот өөскүп олура, боду-ла өжүп калган. Назы-хары дөгүй берген кижилерниң хат-салгын ышкаш чиик сеткил-сагыжын сайгарары аныяк удуртукчуларга чүден берге болганындан чаа-ла өөскүп олурган өрт өшкени-даа чадавас. Культура бажыңында местком даргазы чаа училище дооскан, оглу ышкаш аныяк специалист арны кыза-кыза ооң-биле кыска чугаа кылганының сөөлүндө ол Шаалы Монгушович-биле сөөлгү катап ужуражып, мооң соопда харылзааны үзерин дугуржуп алганнар. Кижини ортузу чеде берген назылыг Саармаа Чайбаровна ам-на буруузун миннип, Челбиир-оолдун кайда чурттап турарын бүдүү сураглааш мүн-не билип алган. Оглунун документи-

де авазының ат-сывы көңгүс өске апарганын ол база билип алган. Ам кандыг-даа хемчег алырының аргазы чок. Ыя кадында ооң амыдыралынга база бир өскерлишкин болган. Бодундан аныяк, кадайы чок апарган кижиге таварылга болуп ужурашкан. Ооң биле доңажып, амыдыралды катап-ла чаа одаг тип эгелээриниң аргазы тывылган. Ынчалза-даа чаа душтуктуң уруглары дөрт. Ийизи мырыңай чаш. Ооң дөрт кызының эң хеймери чүгле дөрт харлыг. Саармаа Чайбаровнаны бажыңыга эдертип чедире бергениниң баштайгы кежээзинде-ле ооң дөрт харлыг уруу хары херээженни «авай» дээш хойнундан дүшпээн. А Саармаа Чайбаровна чаштың ыңдыг эргим чүрээн соок хүлээп ап, кежээ дургу оода чадаарда «кызым», «уруум» деп эргеледип көрбээнин уругларның адазы эскерген. Ооң соонда чаа душтук Саармаа Чайбаровнаны бажыңынче чалаваан. Ужуражылгалар Саармаа Чайбаровнаның бажыңыга хөй эвес удаа болганы-биле доозулган.

Барып-барып бөгүн шагда утгундурган Шаалы Монгушович ам кайыын көстү хонуп келгенин ол ам-даа кайгап, эжиин ажыдып алгаш, ыт чок турган.

— Танывайн бардыңар бе, Саармаа Чайбаровна? — деп, режиссер кыяннай аарак каттырып айтырган.

— Кайын ыңдыг боор!— деп, Саармаа Чайбаровна кылыын чажырып, каттыраын оралдашкан.

— Азы эмин эрттир кырый берип-тир мен бе?

Айтырыгның сарыыл чок, шала кочулаан тоонундан Саармаа Чайбаровнаның кылыы улам хайынган. Ынчалза-даа ол шыдавыже туттунган.

— Мен улам аныяксый берип-тир мен бе? Силер-даа, мен-даа кырый бергенивисти билбес сарыыл чоктур бис. Силерде-даа чүү боор. Кыстарлыг. Оларыңарның ажы-төлү ам өзүп барды ыйнаан. А мээң чаңгыс оглум ам та каш ажы-төлдүг. Ону көрбээнимден бээр ам мугур чээрби беш чыл болганын силер утпаан боор силер? Ооң төрүп каан незиди—мен-дир мен. А ооң авазының ат-бажы, документизи-биле көңгүс өске. Сарыыл чок чораанымны бөгүн билдим, Шаалы Монгушович. Мээң сарыыл чок болганымга силерниң бу-

руунар база эвээш эвезин билир силер бе? — дээш, Саармаа Чайбаровна харлыгып, карактарындан сыстып келген чаштарны халадынын чеңи-биле чода туткан. А Шаалы Монгушович аксында суг пактап алган чүвө дег ыт чок турган.

— Билбес силер! Билзинерзе-даа силерге чүү-даа херекчок. Күзээнинер чедип ап чораан силер. Ам бөгүн чөнүй бергеш безин бээр чүгө кылаштап олурдунар?

Ооң үнү улам дыңзып олурган. Шимээнден кожазында квартирадан бичии уруг эжиин ажыткаш бакылап, Шаалы Монгушовичини сонуургап кайгаан. Үстүндө каъттан хаактар тудуп алган оол маңнап бадып олура, ол ийини көргөш база доктаай дүшкөн. Саармаа Чайбаровна эжиин дыңзыг хаай идиптерге, ангадай берген Шаалы Монгушовичинин бажынга чүглө дөгбөөн.

Саармаа Чайбаровна шифоньерде көрүнчүк баарынга туруп, бажының дүгүн чазай тудуп, сонгаже база катап хараан. Чаш харда бичии уруглар ам-даа ойнавышаан. Дээр ам-даа аяспаан. Кара-кара булуттар улам дескилежип, харын чаап, хадын үрүп келиринге ыяк белеткенип алган.

«Кудай багы арлы бээр!»— деп, Саармаа Чайбаровна чугаалангаш, сонга баарындан ырады кылаштаан. Ол бижик столунуң шургуулдазын ажыткаш, шагда-ла Челбиир-оолдун чаа адресин бижип каан блокнотун уштуп эккелген. Блокнотту ажып көргөш, сумказының иштинче суп, автовокзалдың дежурныйынче телефоннааш, хоорайдан ырак бир-ле суурже баар кежээки автобустуң биледин айтырган. Билет бар деп хары алгаш, ол орукка белеткенип эгелээн.

Ш о м а а д ы р К У У Л А Р

ӨЗҮМНЕР

I. Үрезин

Часкаар кыжын. Мээстер шагда-ла карарып эгелээн. Бистин аалывыс — үш өг кышгаанда хевээр. Куу час элек-даа болза, долгандыр турар бойдус ооң

кадыг-бергезин ала-чайгаар-ла сөглөп турган. Мал оъду төнүп келгенинден хуу аалдарның каш мал-маганы арып-доруп эгелээн, хөөредип чугаалаар болза, инектерниң үттүг-чарнынга хууң-даа азып каап болур хире. Чылгы мал өдээн безин инектер чиген турар. Чүге дээрге, ол шоолуг-ла хайылбаан болур.

Бир-ле катап өгге, ортаа кезин сула холуктуг кызыл-тас-ла шоңнап тур мен он. Хугбайыраан, баланы шын эвес тудуп алганымдан, согааштан тараа чаштадыр хапкан мен. Дөрге таалың септеп олурган ачам ону көргөш, шынгызы кончуг:

— Тараа төкпейн көрүңер, уругларым. Ол эн ховар дээн эртинедир. Ону камнапас болза хоржок. Тарак үнгүже чедир ам-даа ырак болгай...— дей-дир.

Ачам ындыг кончуг чугаакыр эвес кижин. Ынчалза-даа ооң чугаазы чүвениң кол утказын илереткен болур. Ынчан чеди хар арай четкелек боор мен. Ынчангаш ол чугааның утказын шоолуг билбес-даа турган боор мен. Черже төктү берген тарааны чаңгызын-даа арттырбайн чыып алдым.

— Дут батпаанда тараалаң черлерден үрезин тыптынып албас болза хоржок боор — деп, ачам авамга чугаалай-дыр.

— Харын аан — деп, авам шала чигзинген хевирлиг:— үрезин тыптыры берге-ле боор. Ам үрезин кижин бүрүзүңге херек болгай — дей-дир.

Мен дыңнап турарымга, ынчаары ол ийикпе, авам, ачамның чугаазы шоолуг ажык эвес болду, харын боттарынга билдингир-ле болган боор, ол дугайын элээн үр чугаалашты. Мен ажылымга улам хандыкшып, оларның чугаазын бирде дыңнап, бирде дыңнавайн турган мен...

Ачам тараалап чоруткандан бээр бир ай чедер берген. Мырынай чылай берген. Хүннээрек черлерден көк шымыраың эгелээн. Ол үеде бистин бир инээвис төрүпкен. Авамның-даа, бистерниң-даа амыраарывыс хөлчок. Төрээн инектин баштайгы аа-сүдүн авам хайындырып бээрге, мага хандыр аарган алгаш, ойнап чоруп каар бис.

Бир-ле катап өг мурнунда кыйыгга чорумда:

— Тараачын-оол — деп, авам өг чанындан кыйгыра-дыр.

Кыйгыга харыылап четпейн чорумда-ла:

— Бора-талдан сыйып эккел, оглум — деп, улаштыр алгыра-дыр.

Шыдаар шаам-биле чооннап тургаш, элээн каш бора-тал будуктары сып алгаш халып кээп:

— Ону канчаарың ол, авай?— дидим.

— Тарак кылып берейн дээш. Ынчангаш ону хөренги кылырынга хереглээрим ол-дур — деп, тайылбырлай-дыр.

Ачамның «тарак үнгүже ам-даа ырак болгай» деп чугаазының утказын ап кээп билдим. Шынап-ла, шилги инээвис мындыг эрте төрүвээн болза, чиир чемден бергедээр турган бис. Тарак дээрге далган-тараа-биле дөмей, ону ижип алырга, кижиги белең аштавас боор чүве.

— Ачам кажан кээрил, авай?— деп, айтырдым.

— Удавас чедип кээр, оглум. Үрезин тып эккелзе, ону тарып кааш, ооң соонда тайгаже чайлаглап көже бээр бис — деп, авам мени шала эргеледи аарак чугаалады.

Бир эртен туруп кээримге, дээрниң каан, аязы-даа кончуг болду. Акым суглар-биле эрги шаң орнунга ойнап тургаш, мырыңай чаа ажыттынган күске үнгүрү көрүп кагдывыс. Ооң үндүр эшкеннепкен довурааның аразында чеминиң улуу кончуг ийи-чаңгыс кызыл-тас үрезини көстү берди.

Акым тургаш:

— Бо күске мында тараа үүжелеп алган-дыр көрем. Казып тургаш, чедип көөр-дүр — дээш, мени өгден хүүрек эккел деп айбылады.

Кара маң-биле хүүректи эккээримге, акым күске үнгүрүн кончуг оваарымчалыг казып эгелээн. Ындыг амыр чүве кайда боор. Бичин казып чорувушта-ла, үнгүрүнүң уг-шини чиде-ле бээр. Дириг амытаның кажары кончуг чүве-дир оң. Үнгүрүн шуут-ла саң-дорт казып чыдып бербес. Ол-бо талазынче былдадып база турар. Элээн казып чорувушта, тараа хавыктары база көстүп келди. Ам-на четкенивис ол-

дур деп амырай-ла бердивис. Кайын ындыг боор ийик, кажар чүвөң хөй эвес тарааның мажактарын молдуруктааш, бир черде чыскаай суу алган болду. Ону уруп алгаш, улаштыр ажылдап кириптивис. Удатпаанда кончуг арыглап каан кызыл-таска таваржы бердивис. Арбыны-даа шору. Кончуг таптыг, доврак-доозунга холуштурбайн уруп алдывыс — бир демир-хууң ортуже болду. Күскениң үүжези ол болган.

Тып алган олчавысты ававыска көргүзөр дээш, хууңувус аргажыпкаш, өөрүшкүвүс-даа кончуг, чана халыштывыс.

Кээривиске, ачам база чедип келген, дөрде шайлаан олур. Дораан-на кылган ажылывысты мурнун былаажып чугаалап, демир-хууңда тараавысты көргүстүвүс.

— Шынап-ла, арыг-уруг, чемгир деп чүвезин ала — деп, авам магадай-дыр.

Ачам олура, авамга чугаалай-дыр:

— Уругларывыс шору өзүп келген-дир ийин. Боттары безин чем тып чиптер апарган. Үрезин барда, үнүштүң өзүмү ажаалдадан хамааржыр. Амыдырал-чуртталганың үрезини — уруглар болгай. Олар ам өзүп эгелээн. Ам ажырбас бис.

Каш хонганда ачамның эккелген үрезини-биле бистиң казып тыпкан кызыл-тазывысты холааш, беш шаң орну хире черни тарааш, сериин чайлагже көжүп чорупкан бис.

2. Көк-хевек

Бир ужу барык көзүлбес, хоорара берген тараа үнгөн шөлдүң кыдыында, чашпан-сиген дуй үне берген оруктап чиик машина аяар чылып олурган. Оон башкарыкчызының чанында олурган аныяк эр даады-ла тараа шөлүнче көрүп чораан. Ооң сагыжынга бичии чораан чылдары шокараңайнып эртип, бир-ле онзагай таалалдан, сеткил хайныгып чораан. Чолаачы ону эскерзе-даа, ооң бодалын үзе кирип, айтырыг салбаан. А демгизи бодалынга улам алзып, иштинде хүлүмзүрүп каап чораан...

Күс турган. Серин тайгаларда аалдар иштикче ам-даа көшкелек. Өвүс Үстүү-Соор деп черде чай-лаанда хевээр. Бир-ле эртен оттуп келиримге авам:

— Инектеривисти хем өрү хай девит, оглум, даарта ачаң-биле шынаа кирер сен — дидир.

Өөрээнимден инектеривисти дүвү-далаш-биле сы-вырып алгаш, хем өрү сүреримге, чонаада-ла шуудай бээр боттары шоолуг хөөн чок чүве дег тарап, оът-тай бердилер. Өгге келиримге, ачам барбалар сеп-теп, оларның багларын хынап олур. Ырак чер баары илден. Ачам эдертпейн баар чадавас дээш, хейде-ле:

— Инектерни сүреримге, шоолуг ыравас чүве-дир — деп, хөлчөк-ла ажылдаан, кежээ кижини бооп чугааладым.

— Чеже боор, шынаалаксап тур ыйнаан. Кужурзу-раан боор ам. Дес ажыттынары билек, дораан көжүп бадар бис — дээш, ачам ажылын уламчылап, черге ап чоруур херекселдерин четчелеп олур. Аянын бо-даарымга, мени база эдертип алыр хире боорга, өө-рээш:

— Инектерим кайда баарды — депкеш, өгден дүргөөн үнө халыдым.

Хүннүң дедир хөлегези хем ол чарында дагны орту кирип чорда-ла, аалдарның каш мал-маганы өдекче киргилеп келген. Кежээки дээрнин кааң аязы кончуг-даа болза, долгандыр турар бойдустуң шып-шыңы дегет. Өдекте инектер хем куду көрүп алгаш анаа-ла эткилээр-даа. Кызаа хем бажында тайгадан шык-соок агаар, чайлагда бүгү амытаннарны ойлат-кан дег, хемни куду үлгүртүр-даа.

Даартазында ачам кожазында бир аалдын аъдын ачылап коштааш, мени ушкаргаш хемче бадыпкан. Шынаа чоокшулаан тудум, чер улам ажып, артында-ла агаар бир онзагай чыттыг апарган. Озалдаан си-ген кезикчилеринин кадырының даажы ында-мында кайы ырактан дыңналып келгилээр.

Кызыл-хүнней бергенде, ооругга кирип чорувуста, биске уткуштур бора аъттыг, ачам-биле үе кижини халдып келди. Чорумалдар амыр-менди солушкаш, аъттарны секпередиң, орук кыдынга таакпылай бердилер.

— Онза-солун чүү-дүр аан?— деп, ачам сөөскен даңказын сунмушаан айтыра-дыр.

— Тайбын-дыр — дээш, демгизи даңзаны дедир харыылавышаан, уламчылай-дыр.— Күрүнеге тараа дужаар дээш кижн бүрүзү шыдаар шаа-биле белег-кенип турар чүве-дир. Мен база каш хонгаш дедир кирер мен. Улус ачылап көөр дээш, үнүп чыдыр мен. Черле ынчаш, бүгү чүвени демнежип кылыр болза, кымга-даа чиик чүве-дир ийин. Бурунгаар кожуун-нарның улустары дег артель кылдыр каттыжар үе келген боор.

— Ол черле чөп — деп, ачам деткнй-дир.—«Дем-ниг сааскан тебе тудуп чиир» дижир болгай. Хөй кижиниң күжү чүнү-даа дескештирбес болгай. Ийичаңгыстап чүве кылырга, арта чер албас-тыр. Келир чылын бистиннге артель тургустуна бээр боор. Улустуң күзели ол болган чүве-дир.

Чорумалдар ийн тарай аъттаныпкан.

Кежээки имиртинде тараа шөлүнге кирип келди-вис. Сыпта тараа аразы-биле чоруткан чинге оруктап кылаштаан аъттарның даваннарының даажы мырыңай шилирээр. Чамдык черлерге эзеңгиге дегген тараа сыптары дүлейзимээр «тык-тык» дижир. Удатпаанда одагга чедип келгеш, бок-сагывысты дүжүрүп, аъттарны ачам одагдан ырак эвесте өртеп баглагылап кагды.

Кежээ келген болгаш, чүвениң ужуру билдинмес. Ырак эвесте каргыраачы куштуң ыды дынналды. Шала чөлбөң ай черни бүлүредир чырыдыпкан. Долгандыр шип-шипшиң. Чүгле одаг чанында өртеп каан аъттарның чулган снгеннери уйгу кадында кидирээр...

— Чер чораан кижн ындыг уйгужу болбас — дээн ачамның үнүн дыңнай сал-ла, эрестиим көргүзөр дээш серт-бурт тура халыдым.

Хүн шагда хөөрөп келген. Шаң. Улуг эвес, бажын сүвүртүп каан чагыны долгандыр кылаң тас кылдыр ширбип каапкан. Аъттарны одагдан ырадыр меде-сиген үнген буга унунда солуй өртеп каан тур. Бичежек хола пашта кара шай шагда сооп калган

хевирлиг, бузу безин көзүлбейн-дир. Ачам бир кус-
пак чинге-тараа чулуп алган, оозун одаг чанында
чадып каан тас алгы кырынче камныы кончуг каап
олур.

Буга суунга чунуп алгаш кээримге, ачам:

— Чемненип ал, оглум. Тараа кайы хире быш-
кан эвес көөр бис — дидир.

— Бо кымның тараазыл, ачай?— дээш, чулуп эк-
кеп каан чыткан чинге-тарааже айыттым.

— Бистии-дир. Үнгенин көрбес сен бе, артында
чокпак-чокпак — дээш, ачамның өөрүшкүзү шыра-
йында көстүп келди.

Мен база иштимде өөрүп, шөлде тарып каан та-
рааны дүрген көөр дээш, баскан быштакты кара
шайга доорап чий бердим. Ол аразында ачам демги
чулуп алган тараазын ийи идин уштуп каапкаш,
кызыл буду-биле теп эгеледи. Удатпаанда бир деспи
хоо-тараа сывындан ангыланы берди.

— Көк-хевек чеде берген тараа-дыр — деп, ачам
ажылын дооскаш, чугаалады.— Каш хонгаш ажаал
кирбес болза хоржок-тур. Ам эрте дээре дем тыртып,
аът, шары ачылап аар-дыр. Тараа үгдереп кээр бол-
за, куруг калганывыс ол. Далашпас болза хоржок...

Хенертен машина буга кежер черге мурнуку ду-
гую чавызаш дээш, Тараачын-оолдуң бодалын үзе
кирипкен.

Чаа дүжүттү хүлээп алырынга белен кылдыр та-
раа шаңының кырын шифер-биле шып, серилээш,
адаан цементилеп каан. Оон ырак эвесте, эрги шаң-
соргаазынга дужаажып келгеш, Тараачын-оол ма-
шинаны доктаадырын дилээн. Машинадан ол чинги-
биле дүже халааш, хүнге дөгеленген шергилерни
хоюспушаан, орук кыдыында курлак чедип турар
хоо-тарааның аразынче каш базым сүзе бергеш,
долгандыр дыка үр кайгап турган. Оон элээн каш
мажактарны үзе соп алгаш, эрги шаң орнунга кээп,
оозун адыжынга ууштааш, чолаачының чанынга че-
дип келген:

— Көк-хевек чеде берген тараа-дыр. Каш хонуктан ажаап кирбес болза хоржок. Бо шөлче колхозтуң комбайннарының хөй кезинн кирирер, шагдан тура тараа эрте быжар чер бо. Далашпас болза хоржок — дээш, машиназынче базыпкан.

Аныяк агрономнуң чугаазынга чолаачы харыы бербейн, «ооң оозу чөп, ол боду база чаа-ла көк-хевек үези кижидир ийин» деп иштинде бодап, ыт чок, ооң соондан эдерипкен.

3. Дүжүт

— Бөгүн баштайгы дүжүттүн ажаалдазынче кирер ужурлуг улус болгай бис — деп, Тараачын-оол эртен-кежээ божуур четкен кадайынга чугаалап, эртенги чемин дүвү-далаш харамдыгып чип олурган.

— Чоп кончуг далажыр кижин сен, ам-даа эрте ышкажыл, хара бердин моң — деп, оозу сагыш чо-ваан.— Дыка орайтавазын кызыдар сен. Чүвени кан-чап билир...

— Ажырбас, Чараш. Кожавыс Кежиктиг кадайга чагып каан мен. Мен келгижемге сээң чанынга олургай аан. Мен...

Бажың чанынга чиик машина тура дүшкеш, ме-дээлепкен. Агроном аякта чылбай шайны тын тын-майн ижилкеш, орукка ап чоруур кепке бөргүн холунга алгаш үне халаан.

Чараш суурну куду довураан буруладып, ырап бар чораан машинаның соондан эргин кастыындан көрүп туруп калган.

«Чангыс-даа мажакты черге кагбаал!» деп лозунну шаңче кирер эжиктин бажында азып каан. Шаңның иштин кылаң тас кылдыр ширбип каан, эртенги хүнде кижин караа чылчырыктаар. Ырак эвесте элээн каш комбайннарны чыскаай тургускаш, бирээ-зинде бичин кызыл тукчугаш азып каан. Оларның чоогунда улуг эвес бажыңның чанында чыылган элээн хөй кижилерниң чанынга кээл машина тура дүшкен.

— Агроном эрттир удаан-дыр аа — деп, күскү хүн чаа үнүп орар хирезинде колхозта партком секретары Ооржак Алдын-оолович Арбай-оол Тараачын-оолга уткуштур кылаштап келгеш, холун тудуп мөндүлөшкөш, улаштыр айтырган.

— Кайыын эгелезе эки деп бодаар сен? Дүжүт чаагай-ла чүве-дир. Ынчалза-даа кол агрономнун сүмезин дыннаар апаар дишкеш, колхоз даргазы суглар сени манап турдувус. Кайда, кандыг тараа үнгенин шуут билир-ле болгай сен, Элбеккейович — деп, ол айтырган.

— 700 гадан эгелезе эки боор. Ында кызыл-тас өске шөлдерден эрте бышкан. Шагдан тура ындыг чер. Бичимде ачам-биле орта тараа кезип турганымны ам-даа сакты-дыр мен.

— Бир-тээ чаа дүжүт ажаалдазынче кирип турар болганывыста, ону байырлал кылдыр эгелээр болза эки. Ол чүгле комбайнерлер сагыш-сеткилин көдүрер эвес, харын бистерниц, шуптувустун өөрүшкүлүг байырлалывыс-тыр. Ынчангаш мурнакчы комбайнер Эрес-оолга баштайгы комбайнны мундурарын шиитпирлээн бис — деп, секретарь чугаалаан.

— Кандыг боор, комсомолчу кижидир. Аныктарга үлегерин-даа көргүзөр ыйнаан харын — деп, Тараачын-оол деткээш, дүжүт ажаап алышкынынче кирерин медээлепкен.

Кызыл-хүрөң «НИВА-лар» туруштарындан аяр уурук-сууруктап чылып, чоорту улам дүргедевишаан, турлагдан ырап «700 га» деп механизаторларнын адап алганы Ортаа-Ховуже углапканнар.

Эрес-оолдун комбайны халытпышаан, кел сал-ла, шоолуг оожумнавайн-даа, хоор-сарыг кызыл-тас аразынче шымны бергеш, чалгып чыдар кызыл-сарыг далайда эжиндирген корабль дег, таваар карбап чорупкан.

Ооң эрткен оруу-биле элээн каш кижиди кылаштажып олурган: колхоз даргазы, партком секретары база кол агроном Тараачын-оол болгаш оон өске база ийн механизатор. Олар аразында баштак хөглүг чугаалашпышаан, гектардан чеже центнер дүжүт

алырын даап бодаарын оралдажып чораан. Адак сөөлүндө агроном:

— 17 центнерни черле алыр боор бис деп бүзүрээр мен — дээн.

— Суггатты эки чоруткан болдур ийин. Ол хире болуру черле чугаажок. Ол хире четпес-даа болза, 15 центнерни ыяап-ла алыр бис — деп, даргаларны эдери чораан бир тараажы дөстүнмейн сеткилин ажыткан.

— Бүгү чүвени эртемге үндезилеп кылган чүве болганда, ол хире четпестин аргазы чок. Ам кол сорулга — ону чидириг чок дүрген ажаап алыры болдур ийин, эштер — деп, партком секретары түңнел кылган.

Оларның чаны-биле тараа кезип эртип чыткан комбайн тараа хавыы дүвүзү-биле демгилерни ырадыр үлгүртүпкеш эртип чыдырда, Тараачын-оол халывышаан баргаш, комбайн кырынче үне халааш, аныак комбайнерниң чанынга туттунуп алгаш турган. Комбайнның мурнунда долганып турар хүртүзү аар мажактарны бистерже ужур шаварга, олары аай-аайы-биле бастырыкчыже шуужуп-ла турган. Тараачын-оол ол бүгүнү магадап, чаагай дүжүт өстүрүп алганынга иштинде өөрүп турган.

— Дүжүт шыырак-тыр. Комбайн көңүс чер албас аяр соястап-ла оор чүве-дир — деп, аныак комбайнер база өөрүшкүзүн чажырбайн, бар шаа-биле алгырган.

Тараачын-оол аңаа харыы кылдыр, чүгле чазык чаагай хүлүмзүрүп каан.

Оларның мурнунда, үжен-не метр хире черде, баштайгы комбайн аяр чылып, орук изээн баштакчы дег бар чораан. Сактырга, чаңгыс-даа бырлаң чок сугнуң кыры-биле маңнаан өдүректин чалгыының изи-даа ышкаш. Ол комбайн соонга бичии, чингежек кудумчуну арттырбышаан, оожум бурунгаарлап-ла олурган. Тараачын-оол соңгаар көөрге, ол кудумчу улам алгып, харын-даа оларның-биле кожа, кузовунда улуг хеден пөс чадып каан машина чоруп олурган.

Элээн бедип келген каан эртенги хүн караанга ховуда чалгаан тарааны бедик черден көөрге, шынап-ла, чалгаан далай-ла. Ол бүгүнү Тараачын-оол магадап, шынап-ла, мындыг чаагай дүжүттү канчап черле чидириг чок, дүрген ажаап албас боор деп боданып чораан.

Удатпаанда баштын комбайн тура дүшкеш, ховуга бир-ле дугаар кыйгы салган. Тараачын-оол олурган комбайнның чаны-биле самосвал кыңгырадып эрткеш, ол комбайнның чанынга барып турупкан. Бункерниң хоолайындан аттыккан тараа, коошпадан төгүлген суг дег, саарлыы-ла эгелээн.

Баштайгы дүжүттүн тараазын чүдүрген машина Тараачын-оолдун туттунуп алгаш турган комбайнның чаны-биле эртип чыткаш тура дүшкен. Чолаачы кабинадан бакылап келгеш, агрономну бодунче кый дээн. «Тарааны магадааш, ынчаары ол-тур мооц» деп бодааш, Тараачын-оол ооң чанынга халып келген. Улгады берген чолаачы анаа уткуштур хөглүг хүлүм-зүрбүшаан:

— Баштайгы дүжүт дээш байыр чедирип тур мен — деп, ол сииреш холун агрономче сунгап.

— Чангыс меңээ чедирерге кайын боор. Шуптувустун үлүүвүс бар болгай. Сеңээ база байыр чедирип тур мен — дээш, Тараачын-оол чолаачының холун улам дыңзыдыр силгигилээн.

— Оозу чөп харын — деп, чолаачы удурланмаан.— Ынчалза-даа бөгүн силер ийи дакпыр өөрүшкүге таваржып турар-дыр силер, Элбеккейович — деп, чонаада-ла «сен, мен, оглум» деп чугаалаар чолаачы ону арта адазын адап, бир янзы чугаалаарга, ол кайгап:

— Чүү болду, акым?— деп, удур айтырган.

— Оолдуг болган-дыр сен...

Тараачын-оол ам кээп, чүү болганын билип кааш, ол-ла машинаның кабиназынга олурупкаш:

— Дүргедеп көр, акым — диген.

Чолаачы суур чанында тараа дужаар чер кайы сен дээш, доурак-доозунун буруладыр күскү тараа чалгаан шөлдүн кыдында оруктап караннадып олурган.

НАЗЫНМАА

Дагбалдай ажылын дооскаш, чанып кел-ле, соок душка чунуп алган. Эйт-кеш сергей бергенинге таалап, чемненир мурнунда чүнү кылырын бодап, шагынче көргөш:

— Оо, таптыг-ла сөөлгү медээлер ышкажыл!— деп чугааланмышаан, радиозунун үнүн улгаттыра каапкан.

— Вьетнам Социалистиг Республиканың патриоттары агрессорларга удур эрес-дидим тулушпушаан, дайзынга ээлчеглиг ойтур шавышкынны көргүскенер — дээш, вьетнамчыларнын сөөлгү үеде чедииникиннеринин сан-чурагайларын диктор чугаалап турган.

Дагбалдай ийи кулаан радиодан бичии-даа адырбайн, чаңгыс сөс безин эрттирбес-тир дээнзиг дыңнап турган. Ооң сагыжынга чоокта чаа-ла вьетнам чоннуң американ агрессорларга удур хөй чылдардагы маадырлыг демисели, ооң халалыг уржуктары кирип тургулаан. Ооң карактарынга чаа-ла чырык чер кырынга дидим базымнарын кылып, кылаштай бергеш, өөрүшкү-маңнайын төдүп чадаан бичии чаш дег, база-ла бут кырынга быжыгып туруп, тайбың амыдыралды тудуп эгелээн. Вьетнамчылар көстүп келгилээн...

Радиога дикторнуң үнүн болгаш Дагбалдайнын ындыг бодалын даштын «төк-төк-төк» дээн дааш үзе кирипкен.

Кадайы уруун көөр дээш, күдээзи-биле божуур эмнелгеже девин чаа-ла чорупкан. Арткан уруглары бо үеде кино, концерт дээш олулар эвес. Ынчангаш бир-ле херектиг кижини келген-дир деп бодаан сеткили-биле Дагбалдай ийленип чыдып алган диванындан тургалак чорда, хат-салгын дег, аныяк эр эргинни ажыр, бажын иштинде хөй-ле улус бар чүве-биле дөмей, алгы-кышкы-биле амыр-мендизин тө каап кире халып келген:

— Экии, даай. Дүүн-не чанып келдим. Сенээ дужуп арай четтикпейн барганым ол. Бөгүн дораан-на

ажылдай бердим, тудуг черинде каннакчылап. Ажылдан ап четкеним бо-дур. Дораан келбээн дээш буруудатпайн көр.

Дагбалдайның мурнунда хөнү, согун ышкаш дуртсынның, күдер-тырын мага-боттуг, шолбан ышкаш чырык, аяс карактарлыг: «турза туруштуг, тутса тудуштуг» деп улустуң чугаалаары дег эр, Дагбалдайның чээни Назын, бо турган!

Чээни дүүн-не кежээ, орай Совет Армияның хүрээленинден халажып келген деп ол дыннаан. Чээнинің кайы хире өскенин, кандыг эр апарганын даайы көрүксевейн канчаар. Чээнинің чуруктарында дег, шериг хевиниң погоннарын, хөрөктеринде шылгарал демдектерин бичии уруглар дег суйбагылап, шериг бөргүндө беш-адырын хүн караанга чайыннадыр тудуп көрүксээн. Ам ооң мурнунда чап-чаа каннакчының сарыг өннүг хевин кеткен, кара бөрт холунда туткан, дүүнгү солдат Назын бөгүн каннакчы апарган бо турган.

Чок, чээнинде каннакчының хеп-сыны-даа, бодунуң туруш-байдалы-даа шериг чуруктарындан ылгал чок, шевергин хевээр турган.

— Дүшкеш-ле, улаштыр эзер кырында олурупкан ышкакжыл. Күш-ажылды сагынмайн канчаар. А каннакчылар — бо чаа тудугтун, чылгычы болза, сым октаар холу, чырыткы болза, ооң өзээ улус-ла болгай бо. Че, бээр олур, таптыг хөөрежини дигилеп, даайы чалаан.

Даайы ийи чыл иштинде суурунда болган өскерилгелерни, эң ылаңгыя Саян-Шушенск ГЭС-тиң тудуу-биле холбажып, төрөөн сууру совхоз төвү кылдыр чаартынып туттунуп эгелээнин, чээни база ол тудугда ажылдап кирип алганының чөптүүн, боду амдаа руль долгавышаан, «Чортар-Дагба» деп адын ышкынмайн чортуп турарын хөөреп эгелээн.

Назын даайының чүвени топтап оргаш, каш-ла сөстөр-биле кады чугаалашкан эжинге чедингир кылдыр кыскаладыр чуруй каап бериптерин пат-ла билир. Черле ынчаш даайы ийи чыл бурунгаар чээнин шеригже үдеп турганындан бичии-даа өскерилбээн, шевергин, сергек, чүгле бажында ак дүктериниң са-

ны көвүдөп, ховуда саргарып бышкан тараа-ла — кезек-кезек черлеринде шокарара бергенин эскерген.

Даайы база элдеп кижиге, «Чортар-Дагба» деп шолазын ам-даа утпаан. Ол ат база төөгүлүг болбайн аан. Ынчан колхозка чүглө ийи чүэк машиназы турган. Ооң дынын туткан чолаачылары — Дагбалдай биле Маадыр-оол деп ийи кижиге чүе-дир. Эжиниң машиналыг халдыры хөлчөк боорга, Дагбалдай мурнунче кирип алгаш соондан чоруптар. Улустуң чугаалаары дег, «далашкан күске сүтке дүжүүчөл» деп бодалдыг кижиге.

Бир-ле катап ийи чолаачы арт-сын ажыр ырак-узун орукче үнүпкөн дээр. Маадыр-оол эжинге: «Мен халдып орайн, орук билбестээр чүү боор, чаъс база чаап каанда, мээң изим истеп хап ор» — дээш, бурт-ла дээн. Дагбалдай эжиниң соондан чоруп ора, ёзу-луг-ла кочалдап кудуп турганзыг суук чаъска таварышкан. Эжи кончуг берге малгаштыг черни эртежик эрте берген болган. А Дагбалдай падын бараан.

Ынчан чорааш, чедер черинге чедип кээрге, эжи шагда-ла чүдүртүнүп алган, дедир ээринге белен турган.

— Канчап харын бо багай орукту мындыг дүргөн эртип келгениң ол, ам арта чүдүртүнүп четтигипкен ышкажыл сен, аал? — деп, Чортар-Дагба кайгап-харап айтырган.

Маадыр-оол тургаш:

— Канчап чедип кээр боор, ужуп чедип-ле келдим, сен дег эвес, чортуп чоруур. Шары мунуп алган эвес, чаа баскылапса — деп эжин шооткап.

Ону дыннап турганнар база дылдыг-ла улус болган. Ол-ла хевээр ийи чолаачы «Ужар-Маадыр», «Чортар-Дагба» деп доктааттыгыр-даа, ийи бодунга таарымчалыг-даа аттарлыг чанып келгеннер.

Үр болбаанда Ужар-Маадыры кадыр эл ажыр ужудупкаш, чаян бооп менди үнгөн. Ол-ла хевээр Маадыр-оол хойжулай берген, биеэки адын «Удуур-Маадыр» кылдыр чаартып алган. А «Чортары» ам-даа чортуп турары бо. Чогум база багай эвес чортуп турары илден: Коммунистиг күш-ажылдың шалып-

чызы, район Советинин депутаты, чазактын эвээш эвес шаннал-макталын-даа алган.

Чогум даайы кайы үеден бээр «чортуп» эгелээнин, ону Назын бодапкаш, бодунуң ачазының чугаазындан дыннааны бир төөгүну сактып келген.

Назынның ада-иези ынчан Чыланнинг деп черге инек кадарып турганнар. Чайгаар өг-бүлениң чаңгыс оглу атпаңгырлап кылаштап турар апарган. Ада-ие оглунуң баштайгы базымнарын, чырык өртемчей ээнзиреп чыдып-чыдып, бут кырынга ам-на туруп келген чүве-биле дөмей уткааннар. Ынчанмайн канчаар, өг-бүле хөй-даа чыл чурттаан болза, ие кижиге багай божуур чаң апкан-на соонда, чаңгыс-даа уруг доктааваастаан. Ам «аза сартыктаан» оглу кылаштай берген. Өөрүвес арга чок. Ада-ие оглунуң адын безин Назын деп, уткалыг кылдыр адап алган. Бичии оглу мөңгө назынның болзун дээрлери ол ышкажыл, күжүрлернин.

Оглунуң баштайгы базымнарын көрүп ора, адазынын-на сеткили-биле аякка ак сүдүн куткаш:

— Төрээн черге баштайгы баскан изин назының-биле аас-кежиктин, өөрүшкүнүн, күш-ажылдың базымнары кылдыр бодаразын, оглум!— деп алгааш — оон өске чүнү күзээр мен, кадай, чер кырынга төлү төрүттүнүп келген ада-ие бүрүзү-ле мону күзеп, алгап-йөрээп чор-ла ыйнаан — дээш, куруг аяан кадайынче сунган.

Ол чайын ада-ие бир угаан-кудун ышкынган. Өг-бүлениң хүннүң кирзе-даа, хүндүткели төнмөс аалчызы, бирээзиниң акызы, бирээзиниң каты болур чолаачы Дагбалдай бо халдып кээп-тир. Аалчы чычаанын кажаа чанынга тургускаш, боду малчыннарның өөнчө кире берген. Ол үеде Назын машина чанынга ойнап туруп калган.

Чолаачы төрөлдериңге келген херээн чогуруп алгаш, өгден үнүп машиназынче кылаштап ора, девидээнинден алгырыпканын безин эскербээн:

— Чылан!!!

Дүрлүп чоруй, ону шыкпыыр-биле соп ойлаткан «айыылдыг дайзынын» чок кылырынга белеткенип, чылан бажын бичии Назынның буттарының аразын-

да бо көдүрүп кел чораан. Бичии чаш ооң часкы анай-хаак ышкаш чаа чечектелип орган назынынга айыыл диргелип келгенин кайын эскерер, холунда хаак шыкпыр тудуп алган чыланче тоор хөөн чок көрүп алган турган.

Алгы үнө бээрге, даштын бир-ле чүвө болган-дыр деп билгеш, малчыннар өгден дораан үнө халчып кел чорда-ла, чолаачы аваангыр базымнары-биле бурунгаар согунналы берген. Машинаның чоруун өйлээр чинге, борбак кара баштыг рычагты чандыр тудуп көрбөөн холу-биле карак чивеш дээр аразында чыланнның бажындан алгаш, хараган аразынче дырланнады шывадапкан.

Девидээн ие маң-биле оглун сегирип алгаш, ош-кап-чыттап, айыылдыг дайзын ок-чылан кем кылбаанынга бүзүрөп чадап турда, Дагбалдай оожум, тавар үн-биле чугааланган:

— Кончуг дайзын четтигипкен-дир көрөм, аал, холумдан шапкан-дыр.

Чыланнның хоразын таратпазы-биле билектен так шарааш, дүрген дуза чедирер дээш Назынның ачазы каты-биле кады эмчиже хапканнар. Эмчиниң дузаны-даа чедирттинген. Дагбалдай база катап машиназынга ажылдай бергенде, күдээзи харын мынчаар хөөредип орган дижир:

— Черле далажыр эвес мээң катым, боду чыланга шактырыпканда безин, мен ажырбас, техниканы камнаар херек — дээш хоорай эмнелгезинче киир чорта берген-не болгай. Техника канчаар, чортуп-даа чорааш бисти чедирген, а боду баксырап, ооң соонда ат бол часкан болбас бе. Чоннуң херээ дээнде бодун бодаар эвес, мээң катым.

Ооң соонда «Чортар-Дагба» деп ат шуут таңмаланган. А оглу чүвени билир апарганда, адазы оглунга ону: «Назын, кижиниң төлү дег чүвө бар эвес, оглум. Чүглө бут кырынга туруп кылаштай бергениңде, сенээ айыыл таваржыр часкан. Эки кижиниң үлүү көскү, даайың сунган холу сени бистиң аравыска арттырганы ол-дур, ону шын угаап чор» — деп, тоожуп олурган дээр.

— Ам чүү боор, Назын, чонунун тайбын ижин

кызыгаарга камгалашкаш келген-дир сен, ам күш-ажылың-биле ол тайбың ишти быжыктыр. Сөөлгү медээлерни дыңнадың бе, бистин өнүктөривис вьетнамчылар ам база катап дайынның айыылынга алыс-кан-дыр. Ындыг халапты чок кылырынга бистин киирер үлүүвүс — сээң каңнаан демирлерин дег быжык күш-ажыл, тайбыңче изиг чүткүл ол-дур — деп хоочун чолаачы чээни-биле чугаазын түкней аарак, туруп барып, ханада радиозунуң үнүң бичиледиң каан.

Ол кадында эжик аксы ажыттынза-ла, Дагбалдайның кадайы кирип кел чораан:

— Божулту, хөлчок чиик карак чырып алды! Ам база уруувус кыстыг болду ышкажыл, кыстар-даа бажын-балгат сынмастаар чүвө эвеспе, ашак!..— деп чоруй, аңгадай берген.— Паа, Назын чедин келген ышкажыл! Угбаң база божаан, кыстыг болдувус шейил, оол!— дигилээш,— адын акызы келгенде төрүттүнген дээш, Назынмаа деп аар бис бе, ашак?! Ынча дизивиссе, угбазы, честези-даа амыраарлар боор — деп каан.

Дагбалдай кадайының чаа медээзин таалап дыңнап, «Назынмаа деп аар бис бе, ашак» дээн кадайының чинге үнүн катаптап, «Назын, Назынмаа... черле эки аттар-дыр. Ынчанмай канчаар чүгле ады-биле эвес, а амыдыралы-биле бичии чаш мөңгө назынныг болур болгай» деп боданмышаан, радионуң үнүнүң бичиледир черин тудуп ап чыда, дикторнуң бир дамчыдылгазының сөөлгү медээлерин дыңнаан:...» ол бүгү ада-салышкын бүгү делегейниң уруглар чылынга тураскааттыңган».

Шүлүктөр, шүлүглелдер

Ю р и й К Ю Н З Е Г Е Ш

ЧАРАШ-ОЮМ

Сыннар ажыр шөйлү берген оруктарны
Сыдым ышқаш чыыра тыртып челип олур,
Чымчак сизген хөлбеңнеткен эзшиңге
Салгып биле сырын ийи сүржүп ойшап,
Чайның изиин секперетсин, Чараш-Оюм.

Кадыр чалым бизеңинге диргеликсээн
Қара булут соңгаар көжүп, тайлып орзун —
Қызыл-хүннээн дээрже шиглей челип олур,
Қызаа черниң хаязынга эзеңгилер
Қыңгырадыр ырлап чорзун, Чараш-Оюм.

Сыгыр даңның хаязында удуп-оттуп,
Чындыр-карам мени дүжеп, сарыннаан боор,
Чындыннадыр челиспишаан чеде бергеш,
Шыкка өртеп, баглавайын салыптар мен,
Шынаа кезип, оыттап аар сен, Чараш-Оюм.

* * *

Ырак чурттуг аалчы оолдун
Ынак чүрээн сарынналдыр,
Айлан-куш дег,
Ырлаар кыстар бистиң черге
Ынчан турган,
бөгүн-даа бар.

Хомуданчыг чаңгыс чүве —
Холун гудуп,
эрнин ошкап,

Ынакшыжып чурттап чораш,
Айлаң-куштуң
Ырын тоовас,
Арнынче көөр — чаржынчыг бис.

БӨГҮН КАЙЫН САКТЫР СЕН ААН

Сакпай, тенек сөстөр дыңнааш,
Саймаараксаан күжүр оолак
Ырлыг чагаа сенче ытпас,
«Ынак мен» дээш, арны кыспас.

Чаактарың уян-хоюун
Сактып келгеш, ында-хаая,
Сени дүжөп, улаарааштың
Сеткил дойлуп, отту чаштаар.

Шыктың чечээн сөңгээр дээштиң
Шырайыңче көрүп алган,
Пөрүктенип турган оолду
Бөгүн кайын сактыр сен аан.

Ажылындан чанып келген
Ашааң кижиги эрниң ошкаар —
Хүн дег, ай дег чайынналдыр
Хүлүмзүрөп орар сен ыйнаан.

ЧАРАШ КЫСТАР, КАЙДА СИЛЕР?

Асбестке ажылдаа-ла
Алды айның нүүрү болдум.
Амырактың арнын көрбөйүн,
Адар данның сырынында
Чааскаанзырап чурттап чор мен,
Чараш кыстар кайда силер?

Кызыл хоорай чурттуг уруг:
«Кызыл тыным болган сен» — деп,

Үдөп турган хирезинде,
Үр-даа болбайн, мени хоскан —
Албан-хаакчы кижиг-биле
Ажы-төрүп чурттай берген.

Шагаан-Арыг кызы мени:
«Чаражым сен, чангызым сен,
Өгленчип аал!» дивээн-даа бол,
Өдө-чара чагнап турган —
Арны чырып, божуп алгаш,
Арай менден хөөнзүрээп...

Ол-даа канчаар, ындыг-ла ыйнаан.
Очум ишти тарай берген
Чугаа-соот чоп өжөр ийик?!
Чуртталгага чула херек —
Чааскаанзыраан мени тоо дег
Чараш кыстар кайда силер?

КЫРГАН-АВАМ ЭРИГ БААРЛЫГ

Кырган-авам эриг баарлыг —
Холум чылдып алыксаар мен.
Кожа оргаш, ырлаптарга
Хоюг үнүн дыннаксаар мен.

Хылын тыртып, салаа базар —
Кыңгырткайнып эдип келир
Чадаган дег үнүн дыннааш,
Чажым сактып, уяраар мен.

Кырган-авам чүрээ шынчы —
Хөңнүм сөглөп ажыдар мен.
Хөлчүң-карам адаптарга,
Хөл дег караан көрүксээр мен.

Хөлбегер дээр, ажык шөлдер
Көрүнчүктелип көстүп келир
Чөпшүл, эргим караан орта
Шөлээн эштип чоруксаар мен.

«АВАЙ!» ДИГЕН

Дунун божаан чалыы не
Чөргөктер чуп, аыш-чем кылып,
Тура хүнзээш, могап-шылап,
Чөгел төнүп, уйгузураан.

Курун чешкеш, чажын часкаш,
Кум кыннып, дүжээлекте,
Эмиг дилеп, шулуцнаан оол
Эптии сүргей: «Авай!» диген.

Уйгу чаштаан. Тура халааш,
Чассыг оглун ку jacketапкаш,
Улай-селий өрү октап,
Чаагынче ошкагылаан.

Өөрээн ие
Өрээл дургаар бөөлденген:
—«Авай» дээн бис,
Ажылындан чедни кээрге,
Ачавыска чугаалаар бис!

ОГЛУНУҢ БАЗЫМНАРЫ

Кара баштыг оглу бир хүн
Каптагайже ужуккан дег,
Ийи холун хере сунгаш,
Иезинче каш баскан.

«Кээп ушна!» дээн ышкаш
Херсденген не караа
Оглу ынчан базып орда,
Орук айтыр шолбан турган.

Оолга шала чиндиннээн дег,
Оргу эвес ышкаш болган.
Ол-бо базып, дең-дуң туруп,
Оваартынып чоруп орган.

«Оглум ам-на кылаштаар-дыр,
Орунга дээр базып ор» дээш,
Арны хуулуп хөлзеп орган
Авазы-даа аажок өөрээн.

Атпаннадыр базып чорааш,
Авазынын күдүүн сөлөй
Адыштарын чадыптар дээш,
Амыраан оол чандаш кырган.

«Кээп уштум» дивээп ышкаш,
Кээргезин деп чалынмаан оол
Чожуш кырган незиниң
Човаан арнын эскерип каан.

Шаладан оол өндөөр дээш
Чадап чыткан хирезинде,
Эктин кызып, эриннери
Эмчиңайнып, хаваан лүүлкен.

«Тайып уштум,
Даянгаштың туруп кээр мен,
Чассыдып кээр авам, ачам
Чанымда бе?» дээн ышкаш
Чаштың караа чараш болган.

«Боду ушкаш —
ыглавас» деп,
Бонук чаактыг оглун ошкап,
Эргелеткен иеэ деннээр
Эргим кижги ынчан турбаан.

ХООЧУННУҢ БОДАЛЫ

Чалы шаамны сактырымга,
Кашпал шораан ханызында
Каалаан хем дег ырак дөвүн,
Шала-була чайнап көстүр.

Кенен болгаш, ынчан бодум
Кежик-чолдун хемин кежер
Хеме сурап, торулбаан мен,
Кежиг дилеп муңчулбаан мен.

Чуртталганың терең хемин
Сугнуң шапкын, эчигейин
Эскербейин сүзе чоруй
Эштип, шымнып кирипкен мен...

Улуг-Хемде бүрү салдаан
Сериин күстүң сырышында
Уругларым ажы-төлү
Чечек дилеп салтып турлар.

Уваа чиктиг, элдеп чүвс!—
Чениээн сугже ам-даа чүткээн —
Улгаткыже угаан кирбээн
Чегейимни бодап ор мен.

УЗУН НАЗЫН НАЗЫЛААР БИС

Чуртталганың далайынче шымнып киргеш,
Эриктиве үнүп келген шайлап ор бис.
Чучак сынмас өзе берген ажы-төлдер
Эрлер, кыстар апаргылаан кады орлар.

Чуртун тудар — далайны ам эштип кежер
Чугаа-сооду арай тыртым салгакчылар
Биске кайын адааргаарыл?! Ынчалза-даа
Билбээченеп, чугаавысты дыннап орлар.

Доо тала, эриктиве үне бергеш,
Домактажын, бисти сактып орарлар боор:
—«Ыттавас, бөдүүн-даа бол, черле шору,
Ындазында кижичораан кырганнар-дыр...»

«—Үүлезин эдилээлек чоруур дооста
Үешки дег хөөрежип, домаан дыннап,

Чүге? Кажан? Кайнаар? баарын олар-биле
Шүүтсүнмейн, сүмележип аарывыс кай!..»

Чуртталганың далайынче шымнып киргеш,
Эриктиве үнүп келген дойлап ор бис.
Чуртун тудар ажы-төлден тудай бербес,
Эрес сорук бисти кагбаан — чыргавас бис.

Оолдар-кыстар сактып келгеш халак дивес,
Ойда-кыйда сөстөр эдип чемелевес —
Узун назы назылааже ажылдаар бис,
Урап ырның сөзү болуп мөнгөжинир бис.

ЧЫЛГЫЧЫ БОЛГАШ БӨРҮЛЕР

Аскыр-өөрү дигин-биле
Алаактыва хоюп дескен —
Ээремде чакпа чайган
Эрээн шокар балык ышкаш,
Чындынадыр эштип бар чор.

Даңгаар эртен, туманныгда
Таваар оыттаан малче шоглаан
Коккаарактар хөөнзүргей,
Кондаалайын сирбейтипкен
Чылбыңайнып эзеп орлар.

Чүге ындыын эскербейн,
Чүрээм ана шимирт кырган —
Ханга пөкпес кулугурлар
Халчып үнзе, чылгыда чүл?—
Каш аътты херип кааптар!

Боолуг эвес — канчаптарыл —
Мотоцикл дузалаар бе?—
Балыкчы мээң бодалдарым
Балараш дээш эрте берген,
Канчангаш-ла, хая көрдүм.

Аштап, суксааш олча хайган
Бөрүлөрнн каргааш канчаар —
Араатанзыг, чазый-даа бол,
Бөгүн база хырын куруг,
Чылыг хан чип, тотпас-тырлар...

Эзеринче үзейипкен
Эзир түрлүг аъттыг оолак
Улуг-Хемниң эринин дургаар
Урук чайып, кушталдырып,
Чылгы доза халдып бар чор.



Александр ДАРЖАИ

СЫЛДЫС

Караңгы дүн. Ыттар ээрген.
Сырбаш дигеш, сугже сылдыс
Сыг-ла диди. Соон дарый
Кадарчы ай шымнын кирди.

Өлүг ыржым. Дээр сүрүү
Дүүрен үнген ышкаш болду.
Түмөн сылдыс өскүс хойнуң
Өле караан сагындырды.

Кезек када чырыш кыннып,
Хсмче дүшкен сылдыс бодап,
Эргинштелген саарыг дыннап,
Эрик черде куюм ор мен.

Хайым чоннуң чүлдү-чүрөөн
Кайгадынтар арга болза,
Хензиг-даа бол, сылдыс ышкаш
Херел чажып, чырыш дize.

ТЫВА ДЫЛЫМ

Сүзүүм болган авайымнын сүдү ышкаш,
Сүвүрзе-даа мага-боттан адырылбас,

Тынар агаар, сеткилимниң хөрзүнү бооп,
Тыва дылым, дамыр-ханда тудуш-тур сен.

Кырган-ачам уран-мерген тоолундан
Кыштың узун дүнезинде сени танааш,
Маадырлык өлбес чоннуң дылы-дыр деп,
Магадааштың, кезээ шагда ынакшаан мен.

Кашпал хемче шурай берген дидим кыстың
Өжээн-килең доюлдулар бурун ырын
Өшкүлерин дозуп чорааш, угбам уруг
Хаяларга чаңгыландыр ырлавыткан.

Ынай бодум ону дыннааш, төрөөн дылым,
Ыым келип, баарым адаа ажыш диген.
Ынчан сенден бир-ле дугаар ынакшылдың
Ыдык чаагай, өндүр арын билген-дир мен.

«Хувискаалдың кадыг-дошкун хүрежинге
Хуртун боодан дээштиг чепсек чорду ийин» —
деп,

Бүлчүн ирэй төөгүп орда, тыва дылым,
Бүзүрелдиг сөстөринге мөгөйген мен.

Ыржым дүне. Чечектиг шык. Өглер удаан.
Ырак дээрнин сылдыстары көрүп турда,
Ынаам кыска сеткилимни ажыдарда,
Ынчан база буянныңны көргөн-дир мен.

Чоннуң мерген сөзүн дыннап, номнар номчааш,
Чогум байлаан, эртинелииң билдим, дылым,
Ооң соонда дүнелерде уйгум читкен,
Одум чырык, хондур оар апарган мен.

Өөскүп кыпкан сеткил одун капчантар мен,
Өртээр эвес, баглаар эвес — хоржок болду:
Бодум чайгаар, демир-үжүк сегирип ап,
Бодаан шүлүүм сенден шүүреп алыр-даа мен.

Тыным болган тыва дылым — кызыгааржок
Октаргайга дөмей-дир сен, байлак-тыр сен.

Оглуң менден эртиненни харампанма,
Тырым болба, дээжизинден хайырлап чор.

Сен чок черге сеткил-чүрээм куруг-хоозун,
Сен чок черге хову кезээн канмыыл-дыр мен.
Чаагай чолум, алдар-адым сенде тудуш,
Чалгын-чакпам болуц чор сен, тыва дылым!

ЫНАҚШЫЛЫМ ӨШПЕС ОДУ

Чылгычынын
сыгыт ыры кыңгырткайшып,
Шынаа-шөлде
тракторга аяпнажып,
Чывар-соокта,
изиг-каанда
соксаал чокка
Сылдыс қараан
адааргадып чоруур болза,
Чырык черге
чуртталгамның дазыл-дөзү
Сыра ышқаш,
кадып кургаар ужуру чок!
Оон өске күзелім чок.
Үргүлчү-ле
Омак-сергек
саанчы кыстар
баштаан дыңнап,
Шалып-ишчи
кижилернің
херелниден
Чалыы чүрээм
соруун көзен,
ырлап чорда,
Даглыг Тывам кырын кежир
сылдыстарны
Таваар сүрүп,
кадарчы ай бөлүп чорааш,
Тайбың иштиң
үзүктел чок аялгазын

Адааргалдан хөрөк-чүрээм дакпыжап каап,
Артынардан карак албайн кайгап чор мен.

Эриг чымчак иең караа чайышталып,
Эргелелдиг сээң холуң суйбап олур.
Чушкууң безин кыза берди. Ыядыксап.
Шулу бодуң өрттенип-даа органзыг сен.

Ынак аваң эргеледип чассыдып ор...
Ыятпайн көр, күжүр өңнүүм. Эпчоксунма!
Ылым-чылым болу бербейн, хөрөөн орта
Ынай чаш дег бажың салгаш таалап олур!

Ону кайын сактыр сен аан. «Сээден кадай
«Орта орбас канчаары ол!»— диген ышкаш,
Арның ширини, холуң каңдай ушта соптун.
Аваң хөөкүй сырбаш дигеш, аймай берди...

Хажызындан таалап көргөн өскүс бодум
Хараадалдан караам чажы бүлдеш диди.
Мээң авам кижиге четпес талыгырда —
Мээс черни сыртаныпкан удуп чыдар.

Авам дириг чораан болза, база бо дег,
Автобуска холум суйбап чоруур ыйнаан.
Ынчаарда мен, таныш эжим, сен дег база
Ырмам сынып, пат-ла орап чадавас мен...

Чоок чорда, аваларның чүрөөн аартып,
Човалганы чеже катап көргүспес дээр.
Ажыт кирип чоруптарга халактанып,
«Авам караа чырып чораан болза! дээр бис.

ДАМЫРАК

Хая тинден, караан көрбөс аскымчы дег,
Каңгырадыр дамырак суг агып баткан.
Ийже чуглуп киреринден сезинген дег,
Инек-даштар ылым-чылым пат-ла турган.

Дагнын төлү үнген ояар шыдам кирген,
Даштар баштап шынаадыва челзивиткен.
Эрээн шокар, айдыс чыттыг чечээн сунган
Эриктер-даа куспаандыва чалап чыткан.

Эмиг эмген хензиг чаш дег агым таалаан,
Эргелелге дошкун чаңы хөм дег чымчаан.
Хайыралыг ие-даандан ушчок ыраан,
Кавай болган хаяларын сактып чораан.

Дамырак суг, салымынга хомудава,
Дажып мөөрээн хайым хем бооп хуулар сен.
Оолак шаамда сенден кошкак чөлдүр чордум —
Орук-суурга күштүг эр бооп кацналган мен.

ХЕКТИҢ ЫРЫ

Дыттыг арыг чуксуг чыды
Хөрээм иштин бүргей алды.
Дыцнаксанчыг хектиң ыры
Хөңнүмге дээп уяратты.

Уяралга кезек када
Угаанымны чагыртыптым.
Уруг эжим талыгырда —
Улуг тынып кударадым.

Ынакшылдың дүлгээзинин,
Чарлыышкынның түрегделин
Чааскаан шыдап эртер мен бе?—
Ыраажы куш, билир сен бе?

«Келбес-келбес! Манава!»— деп,
Хектиң үнү эде-даа-дыр.
«Мегечини дыцнава!»— деп,
Мээң чүрээм сургай-даа-дыр.

ЧАЛЫЫ ШААҢНЫ САГЫН, УГБАЙ

Бир-ле дугаар уруу ыт чок чиде берген.
Манагзынып шаг-ла болган. Соннуг-мурнуг

Бажыңнарның оду өшкөн. Караңгылаан.
Бичен кадай орайга дээр карак шиммээн.

Дашкаар үнүп, хайыр манаан аңчы ышкаш,
Дааш кедел, кулак салып дыңнааланган.
Буруузунган чүве ышкаш чемдигир ай
Булуттарның хойнундува союп кирген.

Алаакта хем шоотканзыг дагжап чыткан.
«Кулугурну кээрге канчаар болдум-на!»— деп,
Ава күжүр чөгелинде кончуттунган.
Кудумчуга ооң үнү ыт-кушту доюлдурган.

Өйү кээрге, назы четкен «хензиг» уруу
Өөнүң эжини ажылдыр көөр апаар дээрзин
Сактып көр даан, Бичен угбай! Кандыг ийик сен,
Чалы шаанда данны уткуп чордуң ыйнаан.

КЫСКАЖАК ШҮЛҮКТЕР

* * *

Турлаа болган коңгулунга дини ынак,
Дуруяага тулаа шыгы таан эргим.
Ак-көк Тывам, сеңээ ханы ынаам ышкаш,
Арыг, чаагай эргелениг кайда-даа чок.

* * *

О, Бойдус! Черге чедир мөгеер мен.
Чаяап турар чараш-каазың — ыры-шүлүк.
Ону номчааш дөстүнмедим. Шүлүктерин
Чара бижип, эртенге дээр ора хондум.

* * *

Чалар от дег чайның изин
Чаагымны оя чиди...
«Оглуң меңээ каржы сен!»— деп
Оран-чуртум каргаваан мен.

* * *

Сээг кылган буузанны амданнанып,
«Чемзиг холдуг кеннимни!»— деп, ачам мактаар...
Чүс-чүс ама саазынга бодалдарым
Чүшкүргүлөп, шүлүүм одаам кыпсыр-дыр мек.
Шүүдеп оргаш, кылган «чемим» кижилерниң
Чүрээн өөртүп, «тоттуруптар» харыы бар бе?

■

Екатерина ТАНОВА

КАРА-ХӨЛ

Талыгырдан сени көөр дээш,
Арттар ажып, хемнер кежиң,
Адап-сурап чедип келдим,
Танывазым далай, экин!

Каттырымзаан кара карак
Кайгап көрүп чыткан ышкаш,
Кайгамчыктыг чараш хөл бо
Кавайында таалап чыдыр.

Курбустугнуң даңгыназы
Көрүнчүүнде көрдүнгөн дег,
Куу куш ында чылар-чылбас
Хөлчөк оожум салдап чору.

Хөлдүн кыдын хаажылаан
Хөнү чараш шиви, дыттар
Чараш карак кирбиктерин
Сагындырып келгилээр-дир.

Чайыннанган салдамында
Чаржып ойнаан кадыргылар
Олча хайган балыкчыны
Ожаар хире эвейн-дирлер.

Кара-Хөлдүн каас-шинин
Кайгап ханмаан чорумалдар

Қордап чораан сеткил-биле
Қожамыктай каггылап чор:

«Қара-Хөлдүң кадыргызы
Чакпа чайып туру-ла бе,
Қатым сугнуң чараш кызы
Чажын дырап олур-ла бе...».

Аян-чорук кылганнарнын
Аастан дүшпес мактаксаары
Қара-Хөлдүң каас байлаа —
Кадыргы-даа, кат-даа эвес.

Черни шимээн бойдус-байлак
Чежемейниң каас-даа бол,
Ээлей чурттан кижичокта
Ээн куруг булуң апаар.

Дага чокта кыштаттынмас
Дайгылыгның мээстеринде
Кадат-сүрүг көзүлбезе,
Қарак доктаар көшке бар бе?

Кадыр дуруг хаяаларда
Қадарчының хөглүг ыры
Дайгы-биле үннешпезе,
Таалалды алыр сен бе?

Элеп читпес ижи-биле
Эргим черин каастап турар,
Ынаныштыг малчын чонга
Ыры-шүлүүм бараалгаттым.

СЫЛДЫС-ШОКАР

Сылдыс-Шокар девиржий-дир
Сыннар кыры тевер дээн бе?
Сыгырга куш сырынай-дыр,
Чындыр-карам сагынган бе?

Күзег манаан чылгычынын
Хүлүмзүрүү чайнай берзе,
Сагыш ышкаш күжүр кулун
Салгын-биле чаржып үнер.

Эки аъттын мацы ылгын,
Артты-сыныы чыыра тыртар.
Эргим эштин кускаа чылыг,
Ал-ла ботту бүргей алыр.

Аткан даннын хаязынче
Ужугун ор, Сылдыс-Шокар,
Амырагын күзелинге
Уткужуп кел, анай-кара.



В л а д и м и р С Е Р Е Н - О О Л

ЭГЕ БАЗЫМ

Эзертевээн бедик аътче
Эзенги чок аъттаныр дээш чадашкан дег,
Эге чаш төл турар шаамда,
Эргин артап, дашкаар баар дээш пат-ла боор мен.

Талда аскан уязындан
Далбаннааш куш андарылгаш түрээри дег,
Бажым куду баартакталдыр
Барып ушкаш, өеткилеп чыткылаар мен.

Чалгыннары чедишпээн бол,
Сайлык оглу өрү шурап, ужар дээнзиг,
Делгем, улуг өртемчейже
Тендиннедир эге базым кылгылаар мен.

Куштуң төлү ужуп чадааш,
«Кудай мени угбас-тыр» деп, чөгөнгөн дег,
Тендиннедир кылаштапкаш,
«Делегейни шимчедиpltим» дижик мен бе?

Чазыыл чокту авазы кээп,
Чаргырадыр уязынче аппаары дег,
Авам мени куспактапкаш:
«Аза бээр сен, аът тептер, чанаалы»—дээр...

ЭНДЕГ

Элээди оолак апаргыже
Эрги чаңчыл сагырын-даа билбес чордум.
Эргин кырын сандайланып,
Эндег кылган хүнүм кайын уттур деп мен.

«Эжи-өөрү кирбезин дээш,
Эжик үдүн хойтку дег дуглаң алган,
Копчуун ыңай оглумну!»— дээп
Кочу сөстөн арным кызып, билгинен мен.

Сактырымга, хаалганы
Шары ышкаш чалым-биле базырып каан,
Өскүссүрээн өөвүсче
Өске кым-даа кирбес, үнмес апарганзыг.

«Эргин орта олурбас»— деп,
Эрги чаңчыл утказын мен ынчан билгеш,
— Авам сугнуң эжин ажык,—
Арат чону, моорлаңар!— деп, чалап чор мен.

ТЕЙГЕ

Тестинц делгем шынаазынга
Демир хөлгем буруй бээрге,
Денгел-шинээм үзүлгөн бол,
Тейге калгып үнүп келдим.

Дээскиндир куруг хову.
Дерим чодуп кезек ор мен.
Тейнинц чиңге «антеназы»—
Терезиннер сыгырышты.

Дээрже салган «медээлерден»
Дээлдинген ужуп келгеш,

Хоютку — мээ хонар часкаш,
Хойдукканзыг дедир үндү.

Ушкан куштун соонче көрдүм:
Улуг орук белдиринде —
Доозунналып чычаан кел чор.
Дораан олче далажыштым.

Терезинни антенага
Деннээнимде ужур бар-дыр.
«Чадаглаанга дузалаар!» — дег
Чарлыкты кым берген ирги?

БИР-ЛЕ ҚЫСКА

1.

Көрүжүннүн
Көстүг отка дөмейини аар.
Хөөкүй чүрээм
Хөмүр болза кыва бээр боор.
Тадыладыр
Каттыргылааш чаңнаарыңга,
Даңның башкы
Хаяазы-даа чыраан дег-дир —
Магададым.

2.

Ажык шөлче
Аңгыс изеп аьттаныптың,
Кулаш чыгам
Курлак ашкан кара чажың —
Андазынның
Андарып каан истери бооп,
Шөлдү кежир
Шөйлүп алгаш чоруй барды...
Кайгап турдум.

3.

Чаъстыг хүндүс
Чана бердин. Үдеп кагдым.
Чайыктыг дээр
Сагыш-хөңнүм сөглөп турду.
Чайган аржыыл,
Чаваганның изи ийнкле —
Чеди чүзүн
Челээш соондан дугаланды.
Сактып артым.



Алексей Арапчор

ЫРЛАП БЕРЕЙН

Чоннун эдээн туттунгаштын,
Чолдун оруун эдергештин —
Бежен ажыг бедик арттар
Менги харын сүзүп эрттим:

Кады өскөн эжим-өөрүм
Кашты көрүп, депшип бедээн —
Күжүр мен-даа биеэ хевээр
Хүншүн-даңның ырлавышаан.

Идегелдин бединн харааш,
Ийн карак дуна бербээн —
Бөдүүн эштин холун тудуп,
Бөргүм уштуп, ырлаар-дыр мен.

Иемдикке дайгактааш-даа
Ийн холум сулараваан —
Ие черден айдыс алгаш,
Изиг чүрээм кыва бээр-дир.

Алдын хүнү чүгүрүүнде
Акывыс деп бодаванар —
Күжүр чүрээм соп-ла чорда,
Күзел-биле ырлап берейн.

МӨНГҮН БӨРТТҮГ ТЫВА

Чингир дээрже дүндүүштелген
Шиштегер ак мөнгүн бөрттүг —
Кижиге боттуң сеткил-чүрээн
Кирижелдир өрү тырткан
Эткен кужу, оьттаан аны,
Эртинс-дажы эктин каастаан
Кайгамчыктыг чараш Тывам —
Хайыралыг ынак нем.

Алдыналган, челээштелген
Азияның чүрээн шыгжаан —
Чечек ышкаш чараш кыстар
Четтинчипкен ырлап турар,
Ховуларын тараа шыпкан,
Коданнарын малы долган
Кайгамчыктыг байлак Тывам —
Хайыралыг төрээн нем.

Хөйну көргөн буурул чоргаар
Көгөргөргөн Танды, Саян
Черниц бүгү байлаан өргүн,
Чечен тоолдар диргискилээн —
Холдан бүткен алдын хөлде
Хоорай, суурлар оду саарган
Кайгамчыктыг уран Тывам —
Хайыралыг күжүр нем.

ХЕРЭЭЖЕНГЕ

Чаяаттынган чуртталгамда
Салым-чолум кандыг-даа бол,
Күжүр бодум чарылбазым —
Хүнүм, черим, херээженним.

Чырык хүнге сөгүрээштин,
Шыктыг черге дерим төккеш,
Херээженниң ынакшылыи
Хемчей кошкаш, чурттап каар мен.

Кижн төлүн камгалаар дээш,
Хилинчекти ботка алгаш,
Хүндөн, черден, херээжснден
Күштү алгаш, удур баар мен.

Дамырак суг, чечектиг шөл
Дамыр, чүрээм судалданган —
Күзел, бодал, ажыл-ижим
Хүндө, черде, херээженде.

ЧААП КЕЛЗЕ, ХАРЫН ЭКИ

«Өнү чаагай ак-даа болза,
Өзү кара кулугур» — деп,
Шаа кээрге кудай-дээрден
Чагган харны чектевенер.

Кыштын соогу эрте-ле бээр,
Кылын хары эрий-ле бээр.
Куу часты ногаан кылдыр
Хуулдуруптар хуулгаазын-дыр.

Чайын безин чамдык улус
Чаъстап кээрге, хөлүш кыннып,
Дээр-биле кады бүргөп,
«Дежилди» дээш химиренир.

Чайык-чаъстың беримчези —
Чаглыг эът-дир, саржаг, сүт-дүр,
Чалгып келир тараалар-дыр,
Частып келир ногаалар-дыр.

■

Салчак МОЛДУРГА

ДАГЛАР ТООЛУ

1

Шията ам! Мурнуу тыва черге шаанда,
Сиртинде хар, менги туржук, ады чок даг турган
иргин.

Шинчип көөрге, кыры, шөл дег, оргу боорга,
Ширээ-Даг деп чону адап, дагып келген чүвөн
ыйнаан.

Арга чарык — аар ийже артыларда,
Ажык-Оюн адап-сурап, ак сүт өргүп, чалбаргылаар,
Мээс чарык — бээр ийже белдирлирде,
Берт-Ойже белге чедир мөгөйгилээр анчы чораан.

Ширээ-Дааның оргу кырын одагланган,
Ширтээ — кадар, артыш-айдыс, дээвири — көк
кудай болган,
Шивээ ышкаш бизеңерде аң-мең харап,
Чиштиин адып, чижик-чажын өссүн дээш, каап
чораан эр-дир.

Ооктуруп кээр кулча, чашпан чыды тынып,
Ол-бо чалым тиглеринден аттыкылаан аржаан амзап,
Ой-чик кежир, чалымнардан чалымнарже
Одар манааш, олчалыг-даа чанып келген анчы
иргин.

Сирти сорлуг тежигешти союп, бускаш,
Шиштээн баарын отка дөгөп, ийи-бирлеп кезип орда,
Сиртиледир даштын даван дагжаар билек,
Чире соп каан балдырлыг аң эжикти дуй хөме
келген.

Ылавылаан — улуг аргар! Дуюу чер хап,
Ыңай ол-бо шыпырацнап, хаайын этсип,
хойдуккулаан.
Ынча-мынча болгалакта, ызырт соондан
Ынчаар, ол дег, чазарлаткан чунма дирт кээп,
тура дүшкен.

Кайгап-харап үнүп кээрге, дезер туржук,
Кайзы-даа чадырдыва улам сыннып хоруур
бооп-тур.

Қара баары ажыш кыннып, кээргээн эрниц
Хамык-ла бо бөрү, чекпе... карганмаан-даа чүвези
чок.

«Даржыктырбайн, тынын үзүп кааптар дээрге,
Танды кезин улуг болгай, эр-бот хырным биче»—
дээш, эр
Эм-дом шагаан оьдуп эккеп, эмнеп-домнап,
Ээ көргөн күжүрлерин ажаап-тежээп туруп-тур оо!

Айлар эртип, чылда бир час эргип чорда,
Аргар соондан өле кошкар, хураганы чоруур болган,
Аңаа кожа: кара-ой те, чунма, анай —
Азырал хой, өшкү ыпчаар тыптып келген чүвөң
иргин.

2

Алгы тонун дүгүн дашкаар кедивиткен,
Адыр буттуг чактыыр боозун аксын куду
чүктөвиткен,

Арны муңгак, кирбиктери астыйгылаан
Аңчы бедик энгимеден, көжээ ышкаш харап турган.

Чапып ора, орук ара тып алганы —
Чат деп адаар даштан өске, аңаа чүү-даа
аайлашпаан.

Чалгаа чазып, бызаанчылап оруп-оруп,
Шак ол дажын чанын орта салып алгаш, удуп
каап-тыр.

Хүндүс бир-ле аяң черге хол дээскени —
Хүн-эдере — сарыг чечек салбактарын чатса-чатса,
Күзелинде чараш кыстың боду болуп,
Күдүк базып, хүлүмзүрүп, амыр-менди эреп келген.

Холун сунчуп, хорумнарны чиик-чиик артап,
Копчуг бышкан кызырак-кат саай тудуп, аасче киир
каап,

Шорааннарда астынгылаан чук дег дошту
Соруп, эеп-даа, соодашпышаан, эргелетчип чоруур
бооп-тур.

Куспакташкаш, казыргы дег, бөөлденчирге,
Хуулгаазын эр, даңгына бооп, агаарга-даа салдай
бээрлер.

Куду сиилеп, өрү чоктап, дедир бадып,
Кудайдыва, үрүпкен дег, алаастанып чой-даа
баарлар.

Ол-ла хевээр салдынышпайн, черге дегбейн,
Оожум харал, даг-сын ажыр ужукпушаан чоруп ора,
Ошкажырга, эриннерден чалбыыш от хып,
Орук уунда сигенни чип, өрт бооп чорда, оттуп
кээн-тир.

«Сагыжым бе, дүжүм бе?»— деп алаң кайгаан —
Чат деп дажы арыг мөңгүн болу берген чыдар
бооп-тур.

«Чаагай сеткил, буяның дээш оранның сээ
Шаңналы-дыр, ээвис!»— дижип, ацнар, куштар
сөглээр бооп-тур.

«Чангыс кижээ мындыг улуг кежик хөй-дүр,
Чалбак чонум үлешсин!»— дээш, чиге сонгаар
шывадаарга,
Ширээ-Дааның мойналыынга мөңгүн дүшкеш,
Чижеглел чок улуг ак даг болу берген чүве
ыйнаан.

Кургаг чыткан оюктардан хемнер чуглуп,
Куурарган шөл, шаттардыва ногаан үнүш
тынгылапкан,
Бедикте хар, дош чечээ сагланайнып,
Меңги чырыы карак четлес делгемнерже саарлы
берген.

«Бөгүнгүден эгелээштиң ыдык даамны
Мөңгүн-Тайга дээр-дир мен!»— дээш, тура өлген
эр-даа иргин.
Мөңге, чараш, туң дег, ак даан чону йөрөөн,
Пөктүнмес бай, кежик-чолдуг ээлең, чурттап
туруп-тур оо!

Ширээ-Дагның кырында үш ожук-дажы,
Шимчеш дивес кижичи көжээ, таңныыл ышкаш,
ам-даа турар.

Ат-сып-даа чок, эр-бот анчы дугайында
Артып калган тоол бо-дур. Ол-даа баарды,
мен-даа келдим!



Саая МАЙНАК

ЧУРТТАЛГАНЫҢ ЧЕЧЭЭН ТАРЫЫЛ

Черивистиң кырын шыва
кызыл чечек сагланнашкан
Чээрби чүс чыл оглу, кызы —
чалбырааштыг үем-чергем,
Сагыш-сеткил ынаа сиңген,
хайыралыг бистиң чуртту
Чаяакчы күш —
силер-биле кады чаартың,
чурттап чор мен.
Силер-биле кады чорааш,
Улуг-Хемниң ужары дег,
Боогдал билбес соруум киткеп,
чалгынналып ажылдаар мен.
Силер-биле кады чорааш,
Мөңгүн-Тайга менгизи дег,
Боралгак чок
амыдырал буян-кежнин
үлежир мен.
Силер чокта —
ырлаттынмас,
мага хандыр хөглеттинмес,
Чилчим үстүп,
чааскаанзырап,
чечек ышкаш хадыыр деп баар,
Силер чокта —
мээң өөм
дош дег сооп,
ээнзиреп каар,
Чингир көк дээр
аът кулаа көзүлбейн баар,
дүн дег апаар.

Өштүг хатка базындырып, дүжүп бербес,
Өөрүшкүнүн мөңгө өңү — чалыы нөш сен!

Чалыы назын эгээртинемес сеткилинин
Чалбыыш оттуг хайныышкынныг уяны дег,
Өзер назын, демиселдин чоргаар пөжү,
Өскөн черде өпейледип өзүп тур сен.

ЧАЗЫК ЧАҢНЫ ӨРГҮП ЧОРГАР

Арыг чүрээм хапызынга
Аам-биле азырап каан
Ак-ла чечээм — ийис кызым
Ава черге ынакшыңар.

Үнгөн хүннүң херел-чырыын
Үргүлчү-ле йөрөөп уткуп,
Аалга улус кирип эртсе,
Аяк шайны кудуп чоргар.

Чараш ногаан черивиске
Частын чечээн тарыжыңар.
Сайлык куштуң сагыжы дег,
Чазык чаңны өргүп чоргар.



Зинаида ДОНГАК

УРУГЛАРЫМ

Улуг иштин чымыжындан кежээликтей
Ууттунмас, шылай берген чанып кээр мен.
Бажынымның эжини ажып киреримге,
Бажым уткуй уругларым маңнажып кээр.

«Мерген, Буян, авам келди,
Бээрлеңер, шымданаңар!» — деп,
Семдер баштыг Чучак кызым
Черге дегбес чүгүрүп кээр.

Улуу келгеш, угбайн-угбайн сумкам антар,
Уруум мени холдан алгаш, дөрже чедер.
Кезек менче кайгап ора, давынайнып,
Хеймер оглум чассы кончуг үдгеп келир.

Ажыл-ишке шагзырааным
Ала-чайгаар утгундурар.
Аас-кежим — уругларым
Ава меши сергеднитер.



Светлана ООРЖАК

КОМСОМОЛЧУНУҢ СӨЗҮ

Комсомолчу кызыл өңнүг биледимин
Холга тудуп бир-ле дугаар хойлап тура,
Өөрүшкүмнү сеткилимден илередип,
Өткүт, тода үнүм-биле ырлап тур мен.

Ильичиниң тургусканы партиянын
Идегелдиг дузалакчы чалы күжү —
Хосталга дээш тулчуушкунга чалданыш чок
Комсомолдуң кежигүнү болганым бо!

Ада-чурт дээш амы-тынын харамнанмаан,
Алдар-ады кезээ шагда мөңгө чурттаар —
Корчагинни, Кошевойну, Шевцованы,
Коргуш билбес Зояны сактып тур мен.

Байлак чурттуң дарганнакчы ишчилери —
БАМ-нын болгаш Усть-Илимниң тудугжузу,
Космиктиг корабльдиң капитаны
Комсомолчу өөрүмгө чоргаараар мен.

Өжээнзирек, дайынзырак эвес-даа мен.
Өске чон деп, сөөк-язы ылгавас мен.
Өртемчейге тайбың күзээн өргүн чонну
Өцнүктежип чурттаалы деп кыйгырар мен.

Солаңгылыг келпир өйже дидим базып,
Чогаадыкчы, тургузукчу күжүм шенеп,
Эртем-биле ыяк быжыг чепсегленип,
Эргим чуртка бараан боорун хүлээпир мен.



Чкалов МАНДЫЫНЧЫ

МАШИНИСТ ЭР

Үе-дүптөн
Үүжелеттинип, черге чыткан хөмүр-даштың
Чылыын алгаш,
Чымыш иште чоннуң үлүүн чнигедир дээш,
Кончуг улуг
Котёлдарда чалбышталган отту хынап,
Таарыштырып,
Танак базып, туда долган, өйлен тур сен.

Комбинатта,
Кожа суурда өшпес чырыын дизе херген,
Даглар үттээн,
Даштыг руда чуура шапкан, тараа аштаан,
Электриниң
Этээртинмес күжүн үлеп, бүдүрүшкен,
Хүндүткелдиг,
Хүлүмзүрүг арның каастаап машинист сен.

Изиг цегин
Иштинде бо ийи хүнүң ужурашты.
Сактырымга,
Сагынышкан угбашкылар ышкаш болду.
Кылымал хүн
Кыпкан демир сырыларың чажа каапты,
Кылган ижи —
Кылын демир каңнаттынып, тутчу берди.

Арның куду
Арыг ак суг — дерин далаш кылаш диди.
Амыраан-дег,

Ажылынче улам сиңнип, чай чок турдуң.
Сонга өттүр
Сонуургак хүн херелдери бакылаарга,
Эскердиң бе?
Электрицниң чыры кылдыр салчадың бе?



Салчак САРЫГ-ООЛ

ШЕРИГДИВЕ ХАЛДЫП ОР МЕН

Шериг чоруур ээлчээ келген өөрүм-биле
Чергелешкен сыннар ажып, халдып ор мен.
Айдын дүне бисти сөөрткен автобустар
Асфальтылыг орук-биле кылайтын ор.

Ак-көк дээрде сылдыстарны санай көрүп,
Аравыста чир-шоң кылдыр баштактанчып,
Сагыш-сеткил байырлап кээр хөглүг ырны
Саян сынын чаңыландыр ырлап чор бис.

Шеригже баар эчис күзел чогул бүткен.
Чедер черниң ырак-чоогул билбейн чор бис.
Коммунистич шынчы херээн дөзөп салгаан
Комсомолчу чалыы чүрээм күштүг соп чор.

УТТУНДУРБАС

Бойдус безин байырлалды уткуур бодааш,
Боран, хадын өжегерээн болдурбаанзыг,
Дайынчы өөрүм ыржым өттүр дыннап турда,
Даңгыракты берген хүнүм уттундурбас.

Кызыл тугум адаан орта чеде бергеш,
Чыыра соп каан пружина дег апарган мен.
Кыптып келген арыг шынчы сеткилимден
Чыдам ошкап, даңгыракты хүлээген мен.

Карактарга даглыг черим делгемнери,
Ха-дуңма чонум шупту көстүп келген.
Шак ол шактан эгелээштиң, Ада-чуртум
Салым-чолун эктим орта чүктепкен мен.

ЫРНЫҢ КҮЖҮ

Чывар-хаттыг кандыг-даа хүн
Чыскаалыпкаш базыптар бис.
«Ырлажыңар, эзирлер!»— деп,
Старшина командылаар.

«Эрес эрлер солдаттар»— деп,
Эрткен улус мактап эртер.
Тун дег дижи агараннап,
Душтук кыстар хүлүмзүрүүр...

Шак ол ырны ырлап чорда,
Чаашкын, соок-даа уттундурар.
Ырның күжү сени чылдып,
Ырак оруун чыыра соптар.

Төрээн чериң хову-шөлү,
Төрөл чонуң хайым ижи,
Шагда душпаан сарың уруг
Сагыжыңга чуруттунар.

Хөглүг ырга сорук кирип,
Хөднүң улам кыптыга бээр...
Күрүневис камгалаары
Хүлээлгенни күштелдирер.



Борис КУУЛАР

ТЕРБЕ-ДАШТА ЧУРУМАЛДАР

Телер сиилбээн чурумалдыг
Тербе-Дашта хаяларны
Эртип чыда көргенимде,
Элдеп чүүлдер бодай бээр мен.

Молдуруктуг согуннарлыг,
Моннар-биле чепсегленген,
Аваангыр аң — тени сүрген
Аңчыларны кымнар сиилбээн?

Чажырттынмас уран ижин
Чараш кыска көргүзөр дээш,
Кайгал оолак албан-биле
Хаяларга чураан-даа боор.

Шаандакы өгбелернин
Чаңгыс демниг чуртталгазын
Салгакчыга арттырар дээн
Сарыылдыгның белээ-даа боор.

УЙГУ-ДУШТЕ СЕНЭЭ ДУШТУМ

Уйгу-дүште сенээ душтум:
Удур көрүп хүлүмзүрээш,
Сактып чор дээш берген билзээ!
Салаамдан кээп уштуп алдын.

Көккүр дээрнин бүргээни дег,
Хөңнүм ынчан хөлүш диди.
Чайык суу дег карак чажы
Чаагым куду чүгүржүптү.

Херии шыкты өрү алзы,
Хемче углай ужугуптун.
Эрес салгын сыгыргылап,
Эдээн-биле ойнап чорду...

Дүжүм ара үстүп калды.
Дүннү өттүр одуг хондум.
Салаамда сээң билзээн чораан,
Сагыш ажык хүлүмзүрдүм.

Сылдысчыгаш

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

КЫЗЫЛ ГАЛСТУК

Бистиң чуртта амыдырал чечээ —
Пионержи уругларның галстуу
Коммунистиң билединге өңнеш,
Комсомолдуң билединге чүүлдеш.

Ынчангаштын галстук —
Ырда кирген кызыл тук,
Уругларга ыдык,
Уругларга сүзүк.

Пионержи галстуктан дайзын
Кызаш диген чаңныктан дег коргар.
Пионержи галстукка чаштар
Кызыл хаяа чайнааны дег ынак.

Ынчангаштын галстук —
Ырга кирген кызыл тук,
Уругларга ыдык,
Уругларга сүзүк.

Хонуу кээрге, галстукту солуп,
Комсомолчу кызыл билет келир.
Төлөптиглер коммунисти салгап,
Төрээн чуртка коммунизм тутчур.

Ынчангаштын галстук —
Ырда кирген кызыл тук,
Уругларга ыдык,
Уругларга сүзүк.

ТӨРЭЭН ЫНАК ШКОЛАМГА

*(Шагаан-Арыг № 2 ортумак
школазының 50 чыл болганынга)*

Төрээн ынак школам, сээн
Төөгүңнүң магаданчыын:
Сен-даа бежен, мен-даа бежен,
Чергелештир чүстү харлаан.
Амыдырал чаагай ырын
Ам-даа кады ырлашпышаан.

Уйгузу чок Улуг-Хемим
Улай аккан уну ышкаш,
Артык ынак школам, сээн
Айтып берген орууң чаңгыс:
Когурумнар хадыза-даа,
Кокпан чандыр баспас дээн мен.

Чаңгыс эвес дээди сургуул
Чадазынче үнзүмзе-даа,
Чүс-чүс катап шылгалдага
Шүглүп үнүп чорзумза-даа,
Амыдырал школазын
Амдыгаа дээр дооспаан мен.

Өндүр ынак школам, сээн
Өөредип кааның ышкаш,
Бергелерге бертсинмес мен,
Белге идним ужулбас мен,
Ону база чүгле «бешке»
Онза эки доозар мен.

ЧЭЭНЕКТЕ ТЕЛЕВИЗОР

Чээнекте телевизор
Челээштелдир ойнай бээр деп,
Угаанымга бодаваан мен,
Удуп чыда дүжевээн мен.

Кожагарда антеннаны,
Хоютку дег, шагжайтып каан.

Дөрде чалаан телевизор
Төрөпчинин хээзи-ле.

Саянаның Алимаазы
Чанымга кээп олурушту:
— Кырган-ачай, дүүн маңаа
Кымнар-биле көстүп ордун?

Девидексеп олурумда,
Катап база айтыра-дыр:
— Телевизор иштиндиве
Канчап кире бээр чүвөл?

Алимааның аксы дөспөс,
Айтырбас-ла чүвези чок.
Чүнү сөглээр кижини боор мен,
Чүү-ле диге эки ирги?

— Удавайн өзе бээр сен,
Улузунга бараан боор сен.
Ынчан чонуң ала чайгаар
Ынаар сени кири бээр.

Сарыг дыйтыг Чээнээмде
Чамаа оглу Дүктүн өөнгө
Малчын-биле хөөрежиң,
Москваны көрүп ордум.



Экeр-оол КЕЧИЛ-ООЛ

КАЖАР КУШКАШ

Туруг ышкаш улуг ак бажынның дөрткү каъдын-
да чурттап турар бис. Хүн ажар чүкчө талазында
балконнуг чүвө. Ооң дужунда тараан аныяк ыяш-
тарның баштары дөрткү каът-биле денешкилей бер-
гилээн. Чылыг дүжөргө, сырый будуктарның, ногаан
бүрүлөргө аразынга чижик кушкаштар, ылаңгыя
бора-хирилээлер дүннөп хонгулаар. Часкы даң ат-

каш, хүн чөөн чүктен чаа-ла бакылап үнүп орда, оларның амыраары ол ыйнаан, дирлип, үн алчпы чыжырткайндыр эдип-ле эгелээрлер. Ол шимээнниг балкон дужунга чыдарга, эң баштай бужурганчыг, халалы-ла кончуг бооп турду. Эртен эрте оттур: хөгжүмнөп кааптарга, катап удуп чадап, анчыгзынып чыдар сен. Сөөлүндө-сөөлүндө ол ыт-шимээнниг эртежи бичии чалгынныгларга пат чаңчыгып калган мен.

Элдөп чүвө, бир-ле элээн кичээнгейлиг хайгаарап турумда, балкон ыяжынга-даа, сонга чаагынга-даа олуруп алгаш, чыйтыңайндыр эде бээр дидим бора-хирилээ бар апарган. Харын бирде-бирде балкон азында салып каан эт-сөп сугар улуг хааржаам эринде олуруп алган, дүш чок эдип оргулаар. Оон хенертен ыды чиде бээр, бир көөргө, ушканы-даа көзүлбөс, чок болгулаар. Көрбээнимде, та хартыгазы теп апарган, та боду хоюп ужа берген дээш тоовас мен. Чок, оон эртен, кежээ катап-ла бора-хирилээ ол-ла черлеринге кээп хонупкаш, биеэ-ле кыйгырып турганзыг, чаңгыс аай «ырызын» ырлап олургулаар мындыг болду. Оон оруу база-ла ындыг: эң сөөлүндө хааржак эринге үр эвес эткилээш, шимээн баар. Мен өскелерин-даа херекке албас, чаңгыс-ла ол өөрүндөн оякталып кээп турар дидим бора-хирилээни сонуургаар апарган мен.

Бир-ле эртен «чүгө таады-ла хааржак кырынга олургаш, чиде бээр кушкажыл» деп бодааш, кончуг аяар кедеп баргаш, хааржак-биле балконнуң ханазының аразында кызаа чарык, хос черни бакылай бергеш, кайгап калдым. «Аксы-мурну-даа билдирбөс, кончуг шевергин тудуп каан уя чыдыр! Дааш-шимээн үндүрбезин кызып, «аксы кайда ирги?» дээш оон-моон эптиг черлерден топтап бакылап, дилеп тур мен. Мурнуу чүкче талазын бакылай бээримгеле, богда сүлдө, аът караа ышкаш, бичии үт көстүп келди. Шаараннаан мени көрө тыртып кааны-ла ол боор оң, аткан оккулаштыр, бажым кыды-биле хирт кылдыр ужуп үндү. Ырак эвес хона тыртып алгаш, менден караң албайн, оон уязын долгандыр дээригледип ужуп туруп берди. Бичии үтте ынаар-ла мы-

жырадыр эткен үннер дынналып, кызыл аастар көс-тү-дүр. Чем эрээн куш төлдерин кээргеп, уяны тутканын магадап көрүп тур мен.

Хензиг-даа болза ажилгыр, тывынгыр, эрескажар кушкаш бооп-тур. Уяны ийи хана аразында кыстындыр, шалага дегбес кылдыр бичии өрү тудуп алган. Ону кургаг оът-сиген, чөөк-биле ыяк аргып тургаш туткан. Шевергинин канчаар ону! Ол тудуг материалдарын та кайы ырактан, та каш хүн дургузунда дажыглап келген күжүр чүве?! Бичии-даа бол, черле кажар кулугур! Аксы мурнуу чүкче бир ийинче кылдыр кылган чылдагааны — хат, чаъс дегбезин дээш ынчанган. Балконга уя кылган чылдагааны кижилер тырта ынчанган-на боор. Кижилер-биле өнүктежип, оларның ажык-дузазын көрүксеп чоруур кушкаш-тыр ийин.

Ие кушкашты-даа, ооң бичии төлдерин-даа азырап эгелээн мен. Хааржак кырынга бичии чалгыяк тавакка суг-даа кудуп, хлеб тогланчызы-даа, чинге-тараа-даа уруп берип турган мен. Чаш төлдер чем чиксей бергенде-ле мыжырткайнчы бээр чүвелер. Салып берген чемимни арыдыпкан боор. Кижиге ижигип, чаңчыгып бар чыткан. Шоолуг ырады деспес-даа, мыя бо ийи-бир базым хире черде бажын кучуннадып орап кушкаш!

Хүн келген тудум-на өзүп доругуп органа илден. Оларның үнү улам-на чидиг-чидиг дынналып апарган. Ылаңгыя эртенги хүн үнүп орда, не кушкаштын-даа, ооң төлдеринин-даа ыр-шоору улам киткей бээр. Чырык хүннүң үнүп орарынга өөрээн чижик куштарның хөгжүмүнге анчыгзынмас-даа, харын таалаар апарган мен. Ооң тайлымы-биле харын «Чазын» деп шүлүктү:

Чырык хүннүң үнгенинге,
Чылыг частың дүшкенинге
Чижик куштар өөрүп хөглөп,
Чиртинейндир эдип орап —

деп, эгелээш, дириг амытаннар хамаанчок бүгү-ле үнүш-бойдус өөрүп-самнап үнерин бижээн мен.

Шынап-ла, бүгү-ле бойдус чазын оттуп, дирлир болгай. Часкы хүннүң үнүп кээри кандыг-ла бир

кайгамчык байрлал ышкаш боор. Ажыг кыжын, ылаңгыя бора-хирилээ ышкаш бичии чижик куштар-ның эдер хөглээр-даа харыы чок. Олар кылаң дээрге кылайтыр үр ушпастар-даа, сооктан хоргастанып, кандыг-ла бир ыжык черге хоруп олургулаар, дүннеп хонгулаар.

Ынчангаш бо чылыг чаагай часты бот-хууда балконум дужунда кушкаштар-биле кады чиртиңейдир, өөрүшкү-маңнайлыг уткуп алган мен. Ынчалза-даа ол таварылга ыгланчыг бооп доозулган.

Бойдустуң аагын ылбыргай чаш уругга демейлээр мен. Ол бирде ылым-чылым апарган томаанныы сүргей тургулаар, бирде хирээннеп, аак-кээги киткей-даа бээр-ле. Бойдустуң ол «шанналын» дириг амытан бүрүзү-ле шыдап эртерин оралдажыр. А демги хөөкүй чымыштыг бора-хирилээниң чаш төлдери көктүг чайын бойдустуң аагын шыдап эртпейн барганнар. Балкон кырындан эртен, кежээ чаржалашкан үннер дыңналбастаан. Ол буянныг чаагай таварылганың кударанчыг бооп доозулган чери — балконумга үнүп келген санымда-ла чүрээм саргый бээр.

Ол мынчаар доозулган чүве:

Майда бир-ле катап, өөренген чаным-биле, куш даң бажында оттуп келдим. «Куйт дээр кускун, сайт дээр сааскан-даа чок». Карактарым дээвиірже чара көрүп, анаа-ла чыдыр мен. Өрээл иштиниң ындазында шык сооксумаары-ла кончуг. Дашкаар дыңнаалаарымга, ында чалгынныг бичии хөгжүмчүлеримниң ыт-шимээни-даа сураг. Кезек болганда-ла, демги ие кушкаш-ла боор он, мыя бо балкон кырында шала үзүк-үзүк, уян үн-биле эдип каап олур. А оон уяда чаш төлдери харыы-даа бербес мындыг. Черле элдепсингеш, балкон кырынче майкалыг үне халып келдим. Соогу кончуг! Демги кушкаш хоя бергеш, мээң чоогумда хонар-хонмас чавыс ужуп тур он. Дегийт-ле уяны ээгийп бакыладым: шимээн-не чок, аастар-даа ажыттынмас мындыг. Ынаар көөрүмге, коргунчуг, ээн кара куй-биле демей болду. Кезек аамайланып тургаш, ам-на куду черже болгаш ырак-чоокче көргүледим. Пат кайгап калдым: даглар баштарында хар чаапкан, куду черде крандан дам-

дылап турган суг, улуг хөнек эмискии ышкаш, чоржайтыр доңа берген кылаңайнып чыдыр. Чүвениң ужурун ынчан билип кагдым. Чодураалар чечектелип турар чаагай майда чангыс дүне доңат бүдүү ынчаар чылбыртып келген болду. Билген болзумза, куш төлдерин камгалап болур турган ийик! Бойдустуң уржуктуг аагы чалгынналбаан чаштарны амытынындан ынчаар чарган. А ооң соонда, өштүг чүве дег, чылыг хүннер катап-ла эгелээн.

Ам канчаар, чүрээм саргый-саргый, холдарым сирилей-сирилей, демги уяны ол-ла хевээрзин дашкаар чалап үндүрүп, «орнукшудуп» каан мен. А хөөкүй ие кушкаш мени эдере мырыңай чавыс далбаңайндыр ужуп-ла чорду. «Куш уязынга ынак» деп чүве ол-дур ийин! Ооң соонда ол хөөкүй мээң балконумга, куруг черге, эртенниң-не, кежээниң-не каш хонуктарда дунуксумаар үн-биле уян ырын чүректи саргыдыр бадырып келген.

Ам канчаар, уярава, хөөкүй кушкаш, келир чазын бистиң балконувуска ус уяң база көстүп кээр. Аңаа ажы-төлүңнүң аян ырын таалап дыңнай бээр бис.



Ондар ОХЕМЧИК

ПАРТА-ШЫЯР

Бистиң бирги класстарда
«Бистиг» холдуг уруглар чок.
Сандайлардан, парталардан
Чангыс шыйыг тыппас силер.

Бешки класстар парталарын
Мен-не кайгаар кижидир мен.
Шыдаттынмас тенек холдар
Шыймактап каан болгулаар-дыр.

Бистиң класс уруглары
Бичии шыйыг соора көрбес.

Қарак оғу кандыг ийик,
Қамнаар чорук бисте дүрүм.

Парта, сандай шыяр бодал
Башка канчап кирер дээр сен.
Соңга, хаалга, эжиктерни
Сонуургалдыг аштап, чуур бис.

Уваа, шынап, чондугларыл,
Угаанының четпези ол бе?
Үстүү класс оолдарын
Үттеп-сургаар улус чок бе?

Адаккы өрээл партазында
Айны, хүннү чураан чорду.
Октябратчы бистер ону
Оюп эртер аргавыс чок.

Саазыннарга, альбомнарга
Сагыш хандыр ынчаар чуруп,
Тергиин диген ажылдарын
Делгелгеже кирип турза.

Кадыг ыяш партаны-даа
Ханы сеткип үнелезе.
Қарак байтык, кижиди холун
Ханзырадыр канчап шыяр.

«Бистиг холдуг» кижилерни
Бистер кедеп кириптивис.
Часпарлаар өй келир орта,
Чассыг-оол бо артып калды.

Чугаалашпайн чыдыр бис оң,
Чуруттунуп киривитти.
Чайынналчак парталарны
Чассыг-оол шуут шыйгылапты.

Амы-тынның парта болза,
Алгырып-ла үнер ыйнаан.
Эдилелди хараадааштын,
Эдим-сөөгүм шимирт кынды.

Аажок аяар союп келгеш,
Аппарадым шылырт кылдым.
Багай сөстөр бижикчиизи
Бажын безин шимчетпеди.

Кадаазынныг холдугбайны
Кады келгеш: «Хаг» дээн бис.
Атпаш диген үрекчинин
Арны көс дег кызып келди.

Сүтке дүшкен күске ышкаш,
Сүрээдээнин чүге деңнээр!
Сириңейнип, кавыңайнып,
— Чиктиндерни, оолдар — дей-дир.

Чолдак-оол чер дөзөр эвес:
— Чоорун ол боор, акыжыым—деп,
Үрей шыйган парталарны
Үре каапкаш, көргүлей-дир.

— Чаштар силер, соксанар!—дээш,
Чаза базып үнер часты.
Адыг аглаан улус ышкаш,
Акывысты шергээн тур бис.

—«Парта-Шыяр» туттурган — деп,
Башкывыс бо кирип олур.
«Озал-ондак болган бе» дээш,
Оолдар мырай кизирт келди.

Хамык чоннуң кайгаан караа
Кадаазындан чидиг ышкаш.
Шнитпирлиг арыннардан
Шиидиглер билдинип тур.

Улар-оолдун караа ынчан
Улам херли берген ышкаш,
Шөвеймаавыс улуг кулаан
Шөе сопкан көрүл туру.

Сандайлардан бедиктенген
Салбакмааны көрүп кагдым.
Сатиралыг солун аскаш,
Салдынмайн чуруп кирди.

Дужунга бир уруг келгеш,
Дузаашкынныг сөстөр шелди.
«...Күжүр өөрүң хүндүткелин
Хүлге бораан Чассыг-оол сен.

Сандайларга, парталарга
Чассыг-оолду чагдатпаалы.
Дуразы улуг шокарлакчы
Туруп алгаш кичээлдээй аан».

Хана солун дораан үндү:
Калбак аккыр саазынны
Кадаазынныг хаайлыг кижиги
Кара чааскаан ээлеп ап-тыр...

Шыймактаныр Чассыг-оол ам
Шынчы, ишчи болу берген.
Эрткен чылгы багай чаңын
Эрги чылга берипкен боор.

Чараш, кылаң парталар дээш,
Чарышты ол баштап үнген.
Класстарда сандай, парта
Кылаңнажыр чүве болду.

Галстугун баглап алгаш,
Хайгылчылар баштаан чоруур.
Мурнакчылар аразынче
Бурунгаарлап бар-ла чоруур.



Саая СОКСАЛДАЙ

СОЛУН ЧУРУК

Сарыг кылаң дозу шыпкан
Сандайынга бедиктенгеш,
Көзөнээнче көрүп тура,
Көвеймаажык хөөрөп үнген:
— Авай, ачай, эй, эй!
Адыр мени дыннаңар даан.

Соок-Ирей дүне маңаа
Чолукшуул деп чоруп туру.
Соңгавыстың шилдеринде
Солун чурук чуруп каап-тыр.
— Авай, ачай, эй, эй!
Аажок чараш көрүңер даан.

Арга-арыг ишти бо-дур,
Аңнар, куштар — байлаа бо-дур.
Амытан хөй өөрүм-биле
Аңаа барып агаарлаар мен.
— Авай, ачай, эй, эй!
Аза берип болур силер.

Кырган-ача Соок-Ирей
Кылаң шилге дайгактааштың,
Чуруун каапкаш, шилди куду
Чуңгулапкан изи бо-дур.
— Авай, ачай, эй-эй!
Амыр эвес ирей-дир аа!

Хөлчөк хөглөп хөөрөп турда,
Көзөнээниң шилдерин-даа
Чайынныг хүн изидипкен —
Чараш чуруу арлы берген.
— Авай, ачай, эй-эй!
Ам чаа чуруум канчап барды?

— Соок-Ирей көрбээнинде,
Чодуп каапты ыйнаан, кызым.
Көвеймаажык хомудааштың,
Хөлүш кынгаш мынча деп-тир:
— Авай, ачай, эй, эй!
Ам катап чуруп бээр бе?

— Чугаа-даа чок, Соок-Ирей
Чуруп каар оң, эртен көөр сен.
Ыглаар четкен Көвеймаажык
Ынча дээрге, каттырыпкан:
— Авай, ачай, экис, экис!
Амырадым чуруп бээр, аа!?

ЭЛИК ОГЛУ

Сарбагар көк хыргыштарны
Чаяннады шимчетпишаан,
Чиге менче бир-ле чүве
Шимиреди дагжап кел чор.

«Аштаан чазый бөрү бе?»—дээш,
Арай сестип, хынамчалыг,
Адыр-дүүргем шыгаай туткаш,
Адарынга белен тур мен.

Баскан будун быжыгланып,
Балдырлары ырбанайнып,
Каас шокар элик оглу
Хараалымга көстүп келди.

Частыр боомну дедир тырткаш,
Чаш ол анга сөгүрээштин,
Тендии оожум буттар баштап,
Дедирленип чорупкан мен.

Очулгалар

Александр ТВАРДОВСКИЙ

СЕГИРЖИП АЛГАННАР

(«Василий Тёркин»
деп шулүглелден үзүндү)

Ушпас кылдыр дагалаан дег
Узун сынныг күдер немец
Улуг сеткин, дезер хөөн чок,
Удур көржүн уткуй келген.

Хырны тодуг, салын чүлээн,
Хыныыр болгаш камныг немец
Хары черге, дайын шөлге
Хандыр удааш, оттун келген.

Доңгайтыр шаап өлүрер дээш,
Хенергедип чык-ла кылган.
Тонап алган орус хол-хап
Кеткен холу моң дег болган.

Өлүм-биле кезек көржүн,
Өскээр көрбейн тулчун чораан
Тёркин ынчан тендиш диген —
Демги немец күштүг болган.

Дезипкенде, кускуже чиир,
Камгалангаш, камнаны бээр,
Халдап тургаш, кадаң анаар —
Дээди хоойлу дайынны-дыр.

Харже ханны шериг оолак
Каккырыптар кайзы чорда,

Катап база дүржок немец
Кастыктыва шанча каапкан.

Октуг боолар адар чай чок,
Олар ынчаар көржүп келген.
Шиитпирлиг демиселге
Чидиг бижек херек турган.

Ак шаң кылдыр хыраалааже
Адаанныглар сокчуп турган.
Диштерин сый моңнатпас дээш,
Тёркин өскээр былдап турган.

Камгаланып турбуже-ле,
Кажар немец мурнавыткап:
Тёркинниң кара баары
Дештип үнүп келир часкан.

Кызыл тынын алзыр часкаш,
Кышкырыпкан күжүр Тёркин
Хажызынче чаштай бергеш,
Харын мүн-не дириг болган...

Сокчур бодааш, тура халааш,
Хыктыг немец кастыындыва
Солагайлап үстүрүпкеш,
Кыры сөөгүн сып ал часкан.

Хол-даа канчаар, диш-даа канчаар,
Кол-ла чүве — тынныг үнген.
Ооң соонда немецтин
Оңгак караан ушта шашкан.

Адаан-өжээн оюнчук бе,
Арын-башты чүм деп камнаар.
Чолук дайзын чаагы кемдеп,
Чоржак ыжык болу берген.

Өштүг немец хөме кээрге,
Өскээр чайлаар харык кайдал!
Кулугурнуң тыныжындан
Кузумзуг чыт кээп турган.

Хангыр чытты Тёркин тоовайн,
Катай каккаш, ойтур октааш,
— Фашист-тир сен, семирнир дээш,
Мангырзын чээн ыт сен — диген.

Кайнаар баайн деп? Сүттэйн деп бе?
Кадай кижээ шорулдуң бе?
Шымбай кижиге болуйн деп бе?
Сынзывает көр! Чогум кым сен?

Бажың ээлээн кадайдыва
Базынчактап чүгө кирдин?
Сапың, бөргүң ужулбайн,
Саза баскан ужурун чүл?

Шываганчаа күжүң төгөп,
Шымдыланган чискек-тир сен!
Алыр-чириң Орус чурттан
Айыткап бээр улус бис бе?

Бузуттуг бак дойгук сен бе?
Буянный дээр аттыг сен бе?
Аза бергеш, хонар хонаш
Айтырар дээш келген сен бе?

Эки кижиге
Эштиг болур!
Багай кижиге
Баар чер тыппас!

Сээң мөзүң
Черлик бак-тыр.
Хоозурадыр
Хоойлуну
Сынзып келгеш,
Чыгап тур сен.

Кандыг кадай оглу боор сен?
Кандыг чаштын адазы сен?
Көөрге — кижиге. Кижиге сен бе?
Көңгүс өске. Магачын сен.

Сегиржипкен ийи киж
Чештинмес дон болу берген.
Адаанныг бис, өштүг бис деп,
Арын көржүп, билчип турган.

Муң-муң шериг орнун солаан,
Бурун шагның чаазынга дег,
Адааннашкан ийи киж
Амы-тын дээш тутчуп турган.

Эртенги хүн харап турган
Эрги суурнуң турар черден
Танк, пушка, ужар-хеме
Талыгырда чыдып калган.

Атчыр-датчыр тудушканда.
Аткылажыр харык кайдал.
Хүрешкештин фронтучу
Күжүр Тёркин тудуп турган

Хамык ээзи көже берген.
Куруг калган эрги суурга
Хан төп тургаш, фронтучу
Күжүр Тёркин тудуп турган.

Дери-бузун шааладыр
Дерзии-биле сокчуп турган
Василийни Тёркинни
Маадыр деп чурту кайгаан.

Оран байтык, рота-даа
Орус оолдуң мында шожун
Талыгырдан көрген болза.
Таалап-өөрүп турар ийик.

Өске киж көрзүн дээштиң
Өлүм сурап кайнаар баарыл,
Өске киж көрбээн дээштиң
Өкпелевээн Тёркин-не-дир...

Амы-тынын артынга каап,
Тулчуушкунче кирген төл-дүр.

Аай холун бертипкен бол,
Тура тутчуп турар төл-дүр.

Эрги балыы катап частып,
Эъди-сөөгү кызырт-даа дээр.
Солагай бооп төрээн болза,
Шошка херек докпак болгай.

Дерин, ханын чода гудун,
Тёркин оптуг тутчуп келгеш,
Денгел үстүп, могай берген,
Демги немец база кошкаан.

Эге баштай турганда дег,
Эмдик күш-даа кайда боорул,
Туруп келген, могап келген,
Думчуун буза шаштырынкап.
Ханы донуп дестелген бол,
Каржы согуш улам дендээи.

Оптуг немец чоргаар-дыр сен,
Орус оглу чоргаар-дыр мен.
Сойлук-даа бол,
Сойлук болуйн,
Аза-даа бол,
Аза болуйн.

Тоовайн халдаан-дыр сен.
Дошкун чаңныг оол-дур мен.
Кээргел чок аза-дыр сен,
Кежиң союп кааптар мен.

Өлүмден кым корга бээрил,
Өлүмче кым кезе көөрүл,
Аза-даа бол, бистиң аза
Азалардан артык аза.

Кээргел чокка теп, соп тур сен.
Хендирбен сый тудуптар мен.
Өлүрзүнзе, ыдык ок бооп,
Өзүң үзе шымны бээр мен.

Чавыдактап мени мунгаш,
Сагыжынга чедейн деп бе?
Шору-дур сен. Чаъс бөрт туткаш,
Соп каайн деп бе, шулбус!—дигеш,

Өдү чарлып частыр часкаш,
Дээктеп каан гранатаны
Дедир-холдап Тёркин туткаш,
Өштүүн далдыр салба шаанкан.

Улуй каапкаш, бардым немец
Ушкан олчаан сураг барган...
Дегийт хөрээн берзенипкеш,
Тёркин хар чип, дыш ап орган.
Чоруу чогаан, улуг тынып,
Човагзынып көрүп орган.

Даңгаар эртен хайгыылчылап,
Дайынчы даалга күүсеткеш,
Батальонче чанып орда,
Магалыг-дыр, эжим-өөрүм!

Совет черлеп базып ора,
Чоргаар бодал дойлуп чораан!
Олчалапкан немец боону
Ооргазынга чүктеп чораан.

Дүне «дылды» тудуп алгаш,
Барыксаваан чериндиве:
— Дүрген бас!— деп сыындыр сүрүп,
Базып орда, таптыын канчаар...

Эрткен-дүшкен эжин-өөрүң
Ээгип көргөш, танып кааптар,
Амы-тынныг келгениң дээш,
Амыраары кончуг болур.

Онза кылдыр ёзулааштын,
Олчан таптыг дужаап бээр сен.
Сеткил-сагыш ханызындан
Чемин салып хүндүлээрлер.

Старшина хөглөй аарак
Стаканны сөцнөп келир.
Дайын төнмээн. Чылыг черге
Таваар чем чээш, удуп ал дээр.

Дүгдө-мында фронт хөлзээн
Дүвү-хаттыг февральда
Алдар-атты сураглаvain,
Айдын черге чурттаары дээш,
Карак одун кызаннадыр
Ханныг согуш болуп турган.

Критика болгаш библиография

Чыргал СЕРЕН-ООЛ

КОКПАДАН ОРУКЧЕ

СЭКП Төп Комитединиң «Чогаадыкчы аныяктар-биле ажыл дугайында доктаалы» (1976 чыл) бистин тыва литератураның сайзыралынга улуг салдарны чедирип, аныяк авторлар болгаш чогаалчылар-биле ажылдаар талазы-биле дорт удуртулга болу берген. Солуннар редакцияларында, совхоз, бүдүрүлге, өөредилге черлеринде янзы-бүрү литературлуг бөлгүмнер, каттыжышкыннар болгаш салбырлар тургустунгулаан. Хоочун чогаалчылар аныяктарга янзы-бүрү талаларның ачы-дузаларын чедирип турарлар. Эгелеп чоруур болгаш аныяк чогаалчыларның хууда база бөлүктээн чындылары удаа-дараа үнүп турар апарган. Бо бүгү база ук доктаалдың негелделериниң амыдыралда херек кырында боттанып турарынын барымдаалары болур.

Аныяк авторларның ийи чыл бурунгаар үнген «Дамырак» аттыг чындызы үстүнде бадыткалдары-выстың эң көскү херечизи болур.

Бо чындының кол өзээн хоочун чогаалчы Салим Сүрүң-оолдун удуртканы «Тываның аныяктары» солуннун редакциясында доктаамал ажылдап турар «Дамырак» чечен чогаал каттыжышкынының кежигүннериниң чогаалдары ээлеп турар.

Аныяк авторлар боттарының көрүү, билип келгени, оларның сагыш-сеткилин өөрткен, хөлзеткен, магадаткан, кайгаткан азы хомудаткан, килеңнеткен чүүлдериниң, бодун долгандыр туруп турар делегейиниң, амыдыралдын, бодунга чоок чүвелериниң дугайында бижип эгелээри чөптүг. Чындыда хөй-хөй авторлар баштайгы чогаалдарын тус-тус черлеринге (кожуун, хоорай, чер, булун, хем, даг, турлаглары-

га) тураскаадып бижип турар. Ол ышкаш, кымга-даа авазындан эргим, чоок кым, чүү турар боор. Ынчангаш, аваларга боттарының эң чылыг чымчак эргим сөстөрүн сөглөп, сеткил-сагыжындан өөрүп четтиришикиннерин илергейлеп-даа турарлар.

Сургуул чорааш, чанып орап хеймер оглун
Кырган ием шапын аартап манап ор боор...

(Борис Күжүгет).

Күжүр авай, хайыраңны
Бодап-бодап келиримге,
Хүннүн чырык өртемчейин
Бодарадып каан дег сен...

(Борбай-оол Каң-оол).

Кадыг ажыл чымыжынга түрөп чораан
Хайыралдыг авам сени кээргээр-дир мен.

(Лидия Иргит).

Бо одуруглар чыындыда эки талалар, идеялар барын көргүзүп турар. Аңаа немере кылдыр Борбай-оол Каң-оолдун:

Хүннүн чырык өртемчейин
Бодарадып каан дег сен...

дээни, авазын сактырга, аажок хуулгаазын, бүгү-ле эки чүвени, чер-делегейни безин оглунга ынчаар кылып берген ышкаш деп утканы кииргени тывынгыр бодал болган...

Чыындыда лириктиг чогаалдар колдап турар. Анык авторлар, ылаңгыя ынакшыл лирикасын арбын бижээн. Оларның аразындан Артык Ховалыгның, Владимир Донгактын, Владимир Саарумбуунун, Зоя Донгактын, Клара Кууларнын, Варяна Мөчектин, Куулар Шаңгыр-оолдун, Александр Ондарнын, Чинмит Өөлөттин, Мадон Монгуштун, Седип-оол Монгалдын, Раиса Дамба-Сюрюннүн болгаш өскелернин-даа чогаалдары бодалдар, сеткилдер, хөөннер-биле бай.

В. Донгак ынакшылды лириктиг маадырның сагыш-сеткилин көргүзүп тура, параллелизм аргазын арбын ажыглап, чаа деңнелге, метафораларны чедимчелиг тып ап турар.

Чакпыыл салгын моондак болбайн,
Чашкынның хүн бораңгайлап хүнээри кай.

Чайык соонда өөндөн үнмейн,
Саарылган чажың дырап орарың кай..
(«Өөндөн үнмейн орарың кай»).

Даглар кырлаан, булут сүскөн
Талыгырда чангыс ай дег, көстүп кээр сен..
(«Ынак-тыр мен»).

Бо авторнун (чамдык четнестерлиг-даа болза) ылаңгыя «Ынак-тыр мен», «Өөндөн үнмейн орарың кай», «Сактып келем», «Чашкын мурнунда», «Күстүң белээ», «Чуртум каазы», «Эргн турлаамга» ыш-каш шүлүктөрү — тывынгыр чараш, номчукчунун сагыш-сеткилин хайындырып, хөлзедип, бодандырып кээр чедимчелиг бижиттинген лириктиг шүлүктөр.

Ч. Өөлөттин чогаалдарында арыг лирика колдап турар. Ол элээн каш шүлүктөрүн чогаадыкчы мергезил-биле бодунун тускайлаң, онзагай арга-хөөнү-биле чараш деннелге, метафораларны ажыглап бижээн:

Часкы кежээ
Чаның-биле кожа эртим.
Чүге-ле ийик,
Чүрээм күжүр шимирт диди.
Чалар от дег,
Чалыы чүрээм ханызынче
Орлан карааң
Оду чаштай бээри ол бе?..
(«Оду чаштай бээри ол бе?»)

Азы ооң ыры болу берген шак бо шүлүүндөн ийи строфаны дыннап көрээлиңер:

Кыдырыктыг чараш карааң —
Кылаң дээрде сылдыстар-дыр.
Кыңгырт кынныр өткүт үнүн —
Кышкы соокта дамырак-тыр.
(«Тезим кызы»).

Ортаакы Азияның тускайлаң чер, агаар-бойдузунга, күш-ажылчы кижилеринге тураскааткан, интернационалчы эп-найырал идеязы синген, өөрлөш эки шүлүктөрүн Ондар Бораш бижээн...

Төрээн чурт, партия, Владимир Ильич Ленин, күш-ажыл, чер-чурт ... дээш, оон өске-даа темаларга, идеяларга чамдык шору шүлүктөрүн элээн каш авторлар тус-тузунда бижигилээннер. Чижээлээрге,

А. Үержааның шүлүк-даа, проза-даа чогаалдарында хамааты туруш болгаш психологизм элээн ханы илереп кээп турары эки деп бодаар мен:

Чолум бедик. Солдат болдум,
Чонум ыдык дангыраанда
«ССРЭ» дээн, «хамааты» дээн
Ийи сөстү номчуп тура,
Иези дээн, төлү дээн деп
Сеткилимден медередим...

(«Солдаттың сөзү»).

Ч. Мандынчының Сонгу чүкче халдып ора, вагон ишти-даштында хензиг үеде көргөн чурумалын шүлүүндө кижиниң караанга көстүп, кулаанга дынналып кээр кылдыр бижип каапканын көрээлиңер:

Ээргништелген дүвүлүг хат
Сонгаларда улуп сыылаан.
Электри чагылары
Солчуп-элчип эртип турлар.
Долган, ненец ийи уруг
Гитарага ойнап орлар.
Доктаамал кээр аалчылары —
Геологтар ырлажып чор...

(«Салым-чолдуң айбызынга»).

Уругларга чогаалдар бижээн авторларның аразындан Бавуужап Ондарның, Чаң-оол Ондарның база Раиса Яндараның чогаалдары өскелерининден ылгалып, олар уругларның аажы-чаң, оюн-тоглаа, кичээнгей-сонуургалдарын, психологиязын болгаш негелделерин эки билирлер деп херечилеп турар. Ылаңгыя О. Бавуужаптың уругларга бижээн чогаалдары онзагай, олар уругларга өөредиглиг, одуруглары-даа, боттары-даа кыска болгаш доктааттыңгыр:

Изиг чемни бодум
Сооду саарып ижер мен.
Идик-хевим бодум
Солуй кедип алыр мен.
Хензигне тургаш,
Хөлчөк узай берген мен.
Ойнаар-кызым, хөөкүй,
Ол-ла хевээр арткан.

Чаш кижинин мээ-медерелин, хайгааралдарын, психологиязын илереткен чаптанчыг, чараш аян-биле бижээн, хемчээл талазы-биле кыска, бөдүүн, чурумалдыг, өөрөдилге-кижизидилгелиг эки бижиттинген шүлүктөрнүн чижээ бо-дур. Автор одуругларнын сөөлүн база аяннаштырып турган хевир бар. Черле ынчаш, бо авторнун «Койгун-Хам», «Кудуушкун», «Адын кым деп адаар бис?», «Тооруум» деп-даа уругларга бижээн шүлүктери тывынгыр, чараш, чогуу-на бичии кижилерге тааржыр шүлүктөр болуп турар.

Аныяктар боттарынын шенелделерин аңгы-аңгы жанрларда кылып турар. Кол нургулайында чечен чогаалдың шүлүк хевирин ажыглаан. Ол ышкаш проза, кочу-шоодуг, кыжырыг, дузаашкын аргалары-биле чогаал бижип турарлар база бар.

Тыва литератураның амгы үе-чадазында чогаалдың сойгалаашкын, дузаашкын, кочу-шоодуг, оюн-баштак арга-хевирлеринге чогаал бижип турарлар аажок ховар болуп турда, ук чыындыда элээн хөй — он хире — авторлар маңаа шенелде кылып турары — чыындының демдеглексенчиг эки талаларының бирээзи. Чижээлээрге, кочу-шоодуг аргазы-биле Б. Каң-оол, А. Үержаа, А. Бегзин-оол олар чогаалдар бижээн. Б. Каң-оолдун «Сөөлгү рейс» деп чечен чугаазы эртем-атеистиг темага бижиттинген, а оон тургузуг, хөөнү — кочу-шоодуг аргазы-биле кылдынган бооп турар. Ол-ла авторнун «Өчүк-Салбас» деп бичии чечен чугаазы база баштак, шоодуг аргазы-биле бижиттинген. А. Үержаа «Оюн бажы ондактыг» деп каткы-шоодуглуг чугаазын бүзүрсенчиг эки бижип келгеш, мен бодаарымга, төнчүзүн арай кошкак күүсеткен. Эр бодунун частырыын миннири-биле эвес (ол анаа таварылга болган), харын уруг миннип, частып, эттинип, «кымга, чүге хүннеп турганым ол? Кончуумну!» деп човап, каттырып турар кылдыр дооскан болза эки ышкаш.

А ёзулуг сойгалаашкын болгаш дузаашкын аргазы-биле чогаал бижээннер элээн хөй болган: Василий Хомушку «Өннүүмнүн өскерилгени», Мария Ооржак «Хойнун хомудалы», Биче-оол Сат «Мончарлыг

дилги», «Инектер чуруп тур мен», А. Бегзин-оол «Эзирикте эки кижиге», Миний-оол Ондар «Ажыл-агый эргелекчиси» деп чогаалдарны бижээн. Бо чогаалдарны номчуурга солун, амыдыралда бар четпестерни омур-хевирлер дамчыштыр чидии-биле сойгалап, шүгүмчүлөп чурун көргүскөн, ажыктыг, дээштиг чогаалдар болуп турар.

Чечен чугаалар, очерктер база бар: Борис Күжүгет «Тайга ээзи» деп чечен чугаазында сюжет, композицияны билдиликте организаастап, дыл-домактын уран-чечен аргаларын болгаш аиннарын чогуумчалыг сагып, ажыглап турар.

Шангыр-оол Куулар «Ховунун ыраажызы», Седип-оол Монгал «Хек-даван» деп лириктиг чечен чугааларны, М. Мадон «Шокар аъттыг кыс» деп новелла жанзылыг чечен чугааны номчукчулар бүзүрээр кылдыр сонуургады бижип шыдааннар. Ш. Кууларнын чогаалы дириг амытаннарны камнап, кадагалаарынче угланган.

Дангыт Чыдым «Сүмениң үнези» деп кыска тоожу-зунда амгы үениң ажылчын кижилериниң социал портретин, аажы-чаан, чугаа-домаан, ажыл-ижин, өөредилгеже чүткүлдериң мергежилдин-биле чуруп көргүскөн. Ооң парлааттыгылаан очерк, чурумал, тоожуларын ёзугаар алырга, ук автор проза жанрында бодунун туружун, тускайлаң тема, үн, хөөннерин тып ап турар.

Эки чогаалдарны ам-даа адап, көргүзүп болур-даа бол, ам чамдык четпес талаларга доктаап көрээлинер: өөреникчилер Кызыл-оол Ульяна, Сайлык-маа Комбу, Раиса Дамба-Сюрююнүн чамдык чогаалдары кончуг бөдүүн: анаа арыг хайгааралдарга үндезилеттинген болгаш, оларнын дугайында бодалдарын ол-ла хевээр (көрүп, билип, дыннап алган аайы-биле) илергейлеп турарлар. Чижээ: Ульяна Кызыл-оолдун «Час» деп шүлүүнде: «Чаактарны часкы салгын суйбал, анай-хаактар частып, дамырактар ырлап...» турарын ынчаар чыскаап бижээн. Раиса Дамба-Сюрююнүн «Хөглүг кыш», Комбу Сайлыкмааның «Сагыжымдан ыравас суур» деп шүлүктери база ындыг.

Б. Кац-оол ава дугайында шүлүүндө эки бодалдарны илергейлеп кел чыда, төнчүзүн: «Үе сени кырытпады: үргүлчү-ле чалыы чор сен» деп шуут дарый бадыйткааны диалектикага арай дүүшпейн барган. Кижиниң аажы-чан, мөзү-бүдүжү аныяксыг артып болур, а кижиде боду ыяап кырыыр-ла болгай.

Аныяк авторлар боттарының тускайлаң үнүн, аргазын, жанрын тып алыры чөп. Амдыызында чамдык авторларда дөмейлешкек, харын-даа мырынай өттүнүшкөк чыгыы хөөннер, одуруглар чогаалдар чок деп болбас. Чижеглеп бодаарга: кижиде бүрүзү-ле бодунуң черин — чүгле адын өскерти, ава-ача, акы-угбазын — чүгле ат-шолазын өскерти, кижиде бүрүзү-ле ынакшылга согуушкун, өскерлинишкин, кударал, ундарал... бижип туруп бээр болза, ийнис чогаалдардаа көвүдээр, утка-шынар-даа чавызаар, номчукчуларның кичээнгей, сонуургалы-даа кудулаар.

Чогаалда лириктиг маадыр авторнуң ыяап-ла боду эвес, а дыка хөй ындыг социал бөлүк маадырларга ниитилештирип каан маадыр болур уjurлуун утпаза эки боор. Ону сагывайн, бодунун хууда амыдыралын чуруй бээрге, ниитилеш, мөзүлөш эвес апаарының чамдык чижектерин-даа көрээлинер.

Лидня Иргит:

Он үш төлдү кижизидип, өстүрер дээш,

Оорга-мойну хөндүрүлбейн... түрөп чораан авазының дугайын шүлүүндө бижээн. Таптыг бодаар болза, чүге ыяап-ла «он үш» дээр турганыл? Он үш уруг хөй уругларлыг аваларга чүүлдеш бе? «Он шаа», «он хире», «он ажыг»... хевирлиг болза, мөзүлөш ышкаш. Ол ышкаш «төл» дээрге арай каржы: «ажы-төл» азы уруг, уруглар» дизе чымчак байдалдыг... Ол ышкаш оон «Дамды» деп шүлүүндө «Чараш кыс» деп турары маадыр бар. Шүлүктүң сөөлүндө барып ол маадыр бодун боду ынча деп турган болу бээри эпчөк. «Сылдызым бар» деп шүлүүндө: «Дээрде шолбаннарның аразында ынак сылдызым бар» дээн. Шолбан чангыс-ла болгай. Бо домакты сыр дедир тургузар домак турган-дыр ийин.

База бо-ла чылдагаан-биле Марит Хайдыптын «Ачам дугайында сөс» деп шүлүү канчап чедимче

чок болу бергенин көрээлиңер. Бодап көөрге, лириктиг маадырның ачазы ону эки кижизиткен, оон ужун ол «улус-чоннуң ажылынга улуг-биче үлүүн кадып чоруур...» апарганын илергейлээр деп идея, сорулганы автор салган хире. Ындыг бе дээрге, ол маадыр ачазын чогуу алдаржыдып мактап турар бе, азы аттынып чектеп турар бе? деп безин айтырыглар ук шүлүктү номчуп оорарга, орта илеревейн баар. Чүгө дээрге, «Ачам черле шынгы кижиге, авам ышкаш чангы эвес» болгаш сеткил-чүрээ кадыг «кижи» деп одуругларны ёзугаар ачазын чектеп турар кижиге деп бодай бээр бис.

Ачам черле шынгы кижиге,
Авам ышкаш чангы эвес,
Ажы-төлүн ылчыннатпас,
Артык чүгө сөглөп турбас.

Артык чүгө сөглөп турбас — дээинден: азы «уругларын ылчыннадыр» «артык көвей сөстүг кижиге» деп ачазынга удур авазын чектеп турар бе? Мында «чангы эвес» деп фраза эреңгей уткалыг болуп турарындан аңгыда, аажок кандай дынналып турар. Ол ышкаш, ачазын амгы шагның уруглары ону «каржы кижиге кылдыр бодавазын» тайылбырлаар дээш, автор ам мырынай үгө таарышпас идеялиг частырыг база кыла каапкан. Чүл дээрге, «30—40 чылдар үези — дошкун үе турган» дээн болгаш ону оон арай куду: «Шагның багы чоорту арлып, чаагай үе эглип келген» деп катап база бадыткаан. Херек кырында 30—40 чылдар дээрге-ле аңгы демиселиниң чангызы дынналып турган-даа бол, бүгү арат чон хосталып, хөндүрлүп, көдүрлүп, бодунуң эрге-шөлээзин чогууна холга ап, үжүк-бижик тыптып, ону массалыг өөренип, чон МАЭ, ЧАЭ, МЧАЭ чергелиг артель-колхозтуң эге үе-чадаларынче кирип эгелээн турган, хайныышкын, хей-аъттыг үе-ле болгай.

С. Сарыг-оол феодалдыг Тывага амыдыралды: «Кара сагыш дола берген кадыг-дошкун үе турган» деп «Саны-Мөгезинде» көргүскени ышкаш бижип кээривиске, ук үгө таарышпас болгай. Оон кадында арта-ла: «Шагның багы чоорту арлып, чаагай үе эг-

лип келген» дээрге, 30—40 чылдарнын мурнунда ындыг эки, чаагай үе турган деп билдинер-дир.

Ук частырыгларның үнүп келген чылдагаанын, мен бодап көөрүмге, автор бодунуң лириктиг маадырын социал бөлүк-арат массаларның аразындан шилип албайн, азы бир мөзүлөш овор-хевирни тургуспайн, анаа бодунуң хууда амыдыралын көргүзө берген хире. Оон аңгы-даа айтырыглар бо шүлүктен тургустунуп кээр-дир: лириктиг маадыр боду чогу кымыл ол? (Чылгычы, тудугжу, чогаалчы азы кым?) ол маадыр кайы хире назы-харлыг, албан-дужаалдыг апаргаш, бичии шаан сактып турарыл?.. дээш оон-даа өске.

Үстүндө хөй эки деп көргенивис чогаалдарлыг автор В. Донгактын чамдык чиг шүлүктери болгаш одуруглары чыындыда кире бергени харааданчыг: «Чалы назынның өөрүшкүзү» деп шүлүк утка талазы-биле эренгей, автор чогу чүнү чугаалаксап, кандыг идея, сорулгалар салып турары номчукчуларга эки угааттынмас: баштай «дөрткү каъттан харай бергенин, ортузунда кыжын-даа, чайын-даа хып турар Ильичиниң сылдыстарының дугайында, сөөлүндө — «чалымналган тудугларга ынаан, ажыл-ишке бердингенин» бижээн. Ол бүгүнүң харылзаазы чок.

Идегелим, бүзүрелим төдү синген

Ильичиниң сылдыстары өшпейн хып-тур

— дээн строфада чугаалап турар бе, азы Ленинниң идея, өөредиглериниң дугайында чугаалап турар бе? деп чүве билдинмес.

«Часкы бодал» деп шүлүүнде:

Сөзү чок ыр чазын-күзүн бараалгадып,

Сөглеттинмээн ынакшылым кээргээннер бе?

— дээн одуругларны чогу кымга, чүге хамаарыштырганы билдинмес.

А «Чуртум каазы» деп шүлүктүң тәнчүзүнде:

Канчап билир, бир-ле шагда араңарга

Хаттын уунче будуум чайып турар боор мен —

дээни база биске тывызык болуп турар: азы ыяш болу бергеш будуун чайып турар бе? Азы боду бе?

«Карак чажы» деп шүлүктүң эгезин кончуг чедим-челиг бижип, ыглаан уругнуң кээргээн сеткилин

аажок таарымчалыг илергейлеп, ооң ыглай берген чылдагааннарын догааштырып чоруп олур, хеп-хертен:

Сарыыл чок кыс сеткилимни хомудадып,
Саргаан чүрек хөрээм иштин ышкамнаткан —

депкеш, ам чурукчу кижини болза, чаңгыс шыйгаш, эки чуруун үрей чуруп алганы дег, автор хайыраан эки шүлүүн үрөп, бузуп, баксырадып каапкан болган: чүгө уруг «сарыыл чок» болу берген? Уруг чүгө маадырнын сеткилин хомудадыпканыл?

О. Шунней чуртталгазын чүнү бодааш терекке дөмсөйлөй бергени билдинмес. Оон «Терек» деп шүлүүндө «Кыжын тонун» уштуп кааптар, а чайын изигде оозун кедип алып» деп элдепсинишикин, кижини бодаарга, анаа чылдак болбаа дег?

О. Чаң-оол «Өңүктөжип келир мен» деп шүлүүндө «анайларнын даваннары шынгырап» дээни чедимче чок: сагышка демир-дес, оонак-хээнек чүвө кирер.

Үстүндө чижектер сөс, домактарны чогуур туруштарынга таарымчалыг кылдыр ажыглаарын база катап угаадып турар-дыр.

Чамдык авторларнын шүлүктөринде сөс катаптаашкыннары таварышкылап турар. Ырларга ышкаш, чамдык онзагай таварылгаларда, ынчаар ажылап турар-даа бол, анаа шүлүктөргө олар чогаалдың уран-чеченин чавызады берип болур. Ол ышкаш, номчуурга, кандай дынналыр, ритм, хемчээл, аяннажышкын барымдаалавайын баар таварылгалар авторлар чогаалдарын эки хоюглап, чедир ажылдап кылбайн дужаап турганын херечилеп турар.

Чамдык мындыг четпес талалар бар-даа болза, «Дамырак» чыынды номчукчуларга нинтизи-биле солун эки белек болганы чугаажок.

«Дамырак» ышкаш чыындыларнын чырыкче үнүп кээп турары аныяк авторларнын боттарынга хей-аът кирикчи, номчукчуларга солун бооп турарын барымдаалааш, моон соңгаар-даа бо янзылыг чыындыларны үндүрерин уламчылаары чугула деп санаар мен.

Чүректің ханызындан

А. К. Калзан 50 харлаан



Антон Коваевич Калзан 1930 чылдың апрель 5-те Каа-Хем районунга төрүттүнген. Кызылдың № 2 ортумак школазын, Ленинградтың А. А. Жданов аттыг Күрүне университедин дооскан.

Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунга ажылдап тура, аспирантура дооскан. «Тыва драматургияның тургустун-

ганы» деп шинчилел ажылын бижээш, филология эртемнериниң кандидады эртем адын чедип алган. 1953 чылдан эгелээш ооң рецензиялары, чогаал шинчилелиниң талазы-биле ажылы парлалгага үнүп эгелээн. «Литература дугайында» (1955), «Тыва литератураның очерктери» (1964), «Тыва улустуң аас чогаалы» (1976) болгаш өске-даа эртем ажылдарын бижээн. «Тыва литература» (1978) деп 8—10 класстарның өөрөдилге номунуң автору.

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Ам А. К. Калзан тыва литератураның хөгжүлдезинге хамаарышкан эртем-шинчилел ажылын парлалгага белеткеп турар.

Е. Д. Танова 50 харлаан

Екатерина Дүктүг-ооловна Танова 1930 чылдың март 27-де Чөөн-Хемчик районунуң Суг-Аксы суурнуң чоогунга төрүттүнген. Кызылдың № 2 ортумак школазын, Абаканның башкы институтун, Кызылдың педагогика институтун доос-



дение болгаш радио дамчыдылга комитединиң даргазынын оралакчызы.

Е. Д. Танованың баштайгы «Хараачыгай» деп шүлүү 1952 чылда «Сылдысчыгаш» солунга парлаттынган. «Дамырак» (1964), «Хемчиктин ыры» (1971), «Херелмаа» (1978) шүлүктөр номнарынын, «Ийн 2» (1967) деп уругларга чечен чугаалар номунун, «Акым дугайында тоожунун» (1976), «Хемчиктин хүнү» (1980) деп чогаалдар чындызынын автору. Е. Д. Танованың шүлүктерин орус дылга очулдургаш, «Верба в цвету» (1974) деп ат-биле парлап үндүргөн.

кан. Москвага СЭКП ТК-нын чанында партияның дээди школазын дооскаш, «Тыва парлалганың тывылганы болгаш хөгжүлдези» деп шинчилел ажылын бижээш, төөгү эртемнериниң кандидады эртем адын чедип алган.

Туран ортумак школазынга башкылап, «Сылдысчыгаш» солуннун редакциязынга килдис эргелекчилеп ажылдап чораан. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң телеви-

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери болгаш „Улуг-Хем“ сеткүүлдүң редколлегиязы Антон Коваевич Калзаң биле Екатерина Дүктүг-ооловна Тановага 50 харлааны-биле холбаштыр чүректиң ханызындан изиг байыр чедирип, каң кадык, улуг ааскежиктиг болурун, хөй националдыг совет литературының хөгжүлдезинге дөгүм болур чогаадыкчы чаа-чаа чедишкиннерни күзеп тур.

Кызыл-Эник Кудажы. Идепкейлиг туруш 3

ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР, ОЧЕРКТЕР

Салим Сүрүң-оол. Кыдыраашта сактыышкыннар	13
Леонид Чадамба. Даң хаязында	19
Тилелге парадынга	33
Виктор Сагаан-оол. Часкы эртен	43
Көк-оол Чамыяң. Алексей Тоорукович	47
Монгуш Эрген. Кызыл бижиктиг солун	59
Монгуш Доржу. Дүлгээзинниг ырлар	65
Эдуард Донгак. Баштайгы хар	72
Шомаадыр Куулар. Өзүмнер	81
Кара-оол Натпий-оол. Назынмаа	92

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

Юрий Кюнзегеиш. Чараш-Оюм	98
«Ырак чурттуг аалчы оолдун»	—
Бөгүн кайын сактыр сен аан	99
Чараш кыстар, кайда силер?	—
Кырган-авам эриг баарлыг	100
«Авай!» диген	101
Оглуңуң базымнары	—
Хоочуннуң бодалы	102
Узун назын назылаа бис	103
Чылгычы болгаш батырлар	104
Александр Даржай. Сылдыс	105
Тыва дылым	—
Ынакшылым өшпес оду	107
Чоок чорда	108
Дамырак	109
Хектиң ыры	110
Чалыы шаанны сагын, угбай	—
Кыскажак шүлүктөр	111
Екатерина Танова. Кара-Хөл	112
Сылдыс-Шокар	113
Владимир Серен-оол. Эге базым	114
Эндег	115
Тейге	—
Бир-ле кыска	116
Алексей Арапчор. Ырлап берейн	117

Мөнгүн бөрттүг Тыва	118
Херээженге	—
Чаап келзе, харын эки	119
<i>Салчак Молдурга. Даглар тоолу</i>	—
<i>Саая Майнак. Чуртталганың чечээн тарыыл</i>	123
<i>Зоя Намзырай. Өөрүшкүнүң ыры</i>	124
Пөш	—
Чазык чанны өргүп чоргар	125
<i>Зинаида Донгак. Уругларым</i>	—
<i>Светлана Ооржак. Комсомолчунуң сөзү</i>	126
<i>Чкалов Мандыынчы. Машинист эр</i>	127
<i>Салчак Сарыг-оол. Шеригдиве халдып ор мен</i>	128
Уттундурбас	—
Ырның күжү	129
<i>Борис Куулар. Тербе-Дашта чурумалдар</i>	—
Уйгу-дүште сенээ душтум	130

СЫЛДЫСЧЫГАШ

<i>Кызыл-Эник Кудажы. Кызыл галстук</i>	131
Төрээн ынак школамга	132
Чээнекте телевизор	—
<i>Экер-оол Кечил-оол. Кажар кушкаш</i>	133
<i>Ондар Охемчик. Парта-Шыяр</i>	137
<i>Саая Соскалдай. Солун чурук</i>	140
Элик оглу	142

ОЧУЛГАЛАР

<i>Александр Твардовский. Сегиржип алыышкын. Очул. М. Ке- нин-Лопсан</i>	143
--	-----

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

<i>Чыргал Серен-оол. Кокпадан орукче</i>	150
Чүректин ханызындан	161

УЛУГ-ХЕМ № 43

На тувинском языке

Редактор издания *А. А. Даржай*. Художник *И. Я. Кузнецов*.
Художественный редактор *В. У. Донгак*. Технический редактор
А. А. Чернова. Корректоры *Г. Н. Биче-оол*, *В. Б. Норбу*,
Х. Х. Сюрюн-оол.

Сдано в набор 15/IV 1980 г. Подписано к печати 16/V 1980 г.
ТС 00795. Формат 84×108¹/₃₂. Бумага № 1. Печать высокая.
Гарнитура литературная. Печ. л. 5,13. Усл. печ. л. 8,6. Уч.-изд.
л. 7,93. Цена 60 коп. Тираж 4000 экз. Заказ 1330. ТП 1980 г.
Тувинское книжное издательство, г. Кызыл, ул. Щетинкина и
Кравченко, 57. Типография Управления по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли Совета Министров Тувинской
АССР, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

60коп.

42 48

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
УНДУРЕР
ЧЕРИ